

Κεφάλαιο 6

Περιθωριακές μορφές αυτοβιογραφίας μετά το 1821. Αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών

Σύνοψη

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε αυτοβιογραφικά κείμενα γραμμένα από γυναίκες στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, κείμενα δηλαδή που γράφτηκαν από μια μειονεκτική και περιθωριακή θέση. Από όσα γνωρίζουμε σήμερα και είναι διάσπαρτα μέσα στον μακρύ 19^ο αιώνα, επιλέγουμε να ασχοληθούμε με τρεις σημαίνουσες περιπτώσεις: την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1801-1832), τη Ρωζάνδρα Στούρτζα-Έντλινγκ (1786-1844) και την Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1874-1941). Καθεμιά ασχολήθηκε με διαφορετική εκδοχή του αυτοβιογραφικού είδους. Η πρώτη συνέταξε μια Αυτοβιογραφία (γράφηκε το 1831· δημοσιεύτηκε το 1881), η δεύτερη Απομνημονεύματα (γράφηκαν το 1829, αλλά δημοσιεύτηκαν το 1888) και η τρίτη τις «αναμνήσεις» της, σελίδες με ημερολογιακό χαρακτήρα (γράφηκαν το 1899· δημοσιεύτηκαν μόλις το 1990). Επιλέχτηκαν τα δικά τους κείμενα επειδή η έκταση και οι αξιώσεις τους είναι τέτοιες, που επιτρέπουν να συζητηθούν ζητήματα που συνδέουν το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος με το φύλο του συγγραφέα, την ανάδυση του γυναικείου συλλογικού υποκειμένου και τη συγκρότηση ατομικής συνείδησης καθεμιάς από τις τρεις συγγραφείς. Πώς αναμετρήθηκαν με ένα είδος γραφής που κανονικοποιήθηκε από άνδρες; Πώς πραγματεύτηκαν την έμφυλη ταυτότητά τους σε κείμενα που κατεξοχήν ασχολούνται με την αφηγηματική συγκρότηση του αυθιστορούμενου υποκειμένου; Ποιες στρατηγικές επέλεξαν ή επιτόνησαν για να αντιπαρέλθουν το οξύμωρο να γράφουν δημόσια για ιδιωτικά θέματα, όντας γυναίκες, αποκλεισμένες από τη δημόσια σφαίρα; Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά αναζητήθηκαν τόσο σημεία σύγκλισης των τριών κειμένων, όσο και τα γνωρίσματα εκείνα που διαφοροποιούν τα τρία έργα.

Προαπαιτούμενη γνώση

Καλό είναι να έχει προηγηθεί η ανάγνωση των κεφαλαίων 1, 2 και 3 του παρόντος βιβλίου. Επίσης, να έχουν διερευνηθεί τα βασικά γνωρίσματα και ιστορικά δεδομένα της λογοτεχνίας που γράφουν οι Ελληνίδες τον 19^ο αιώνα, κυρίως μέσα από τις μελέτες της Ειρήνης Ριζάκη (Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα, Αθήνα: Κατάρτι, 2007) και της Σοφίας Ντενίση (Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού – Ρομαντισμού, Αθήνα: Νεφέλη, 2014). Για την καλύτερη παρακολούθηση του υποκεφαλαίου 6.1, είναι καλό να έχει προηγηθεί η ανάγνωση της Αυτοβιογραφίας της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (Ωκεανίδα, 1997), ενώ για τα υποκεφάλαια 6.2 και 6.3, η ανάγνωση εκτενών αποσπασμάτων των αυτοβιογραφικών κειμένων της Ρωζάνδρας Στούρτζα (Απομνημονεύματα, Ιδεόγραμμα, 2006) και της Πηνελόπης Σ. Δέλτα (Αναμνήσεις 1899, Ερμής, 1990).

6 Για την προβληματική των αυτοβιογραφικών κειμένων γυναικών

Η συστέγαση και συνεξέταση αυτοβιογραφικών κειμένων γραμμένων από γυναίκες, επειδή ακριβώς συμβαίνει με κριτήριο το φύλο του δημιουργού, οδηγεί εκ προοιμίου στην αντιπαράβολή με αντίστοιχα κείμενα ανδρών, προκειμένου να εντοπιστούν διαφορές, αλλά και στη σύγκριση των αυτοβιογραφικών κειμένων των γυναικών μεταξύ τους, έτσι ώστε να αναδειχτούν οι ομοιότητες ή τα σημεία όπου συγκλίνουν. Με τη διαδικασία αυτή μπορεί να δημιουργηθεί πρόσκαιρα η εντύπωση πως όλα τα αυτοβιογραφικά κείμενα των γυναικών μοιάζουν μόνο μεταξύ τους και διαφέρουν σταθερά από αυτά των ανδρών. Δεν ισχύουν, βέβαια, τόσο απλοϊκά και απόλυτα σχήματα διαχωρισμών, ούτε και μπορεί να λειτουργήσει η αναλυτική κατηγορία του φύλου του δημιουργού ως αποκλειστικό κριτήριο εξέτασης των κειμένων έξω από τα γραμματολογικά και ιστορικά συμφραζόμενά τους. Θα πρέπει από την αρχή να διευκρινίσουμε ότι είναι, επίσης, πολλές οι συγκλίσεις που εμφανίζουν (στους ρητορικούς τρόπους, στις στρατηγικές επιλογές, στις αφηγηματικές τεχνικές κ.λπ.) οι αυτοβιογραφίες μεταξύ ανδρών και γυναικών και ότι είναι, επίσης, αρκετές και σημαντικές οι διαφοροποιήσεις μεταξύ αυτοβιογραφικών κειμένων γυναικών. Η εστίαση στις ομοιότητες γίνεται για λόγους μεθοδολογικούς, προκειμένου να αναδειχτούν τα γνωρίσματα που συνέχουν την άσκηση του αυτοβιογραφικού λόγου από μια ομάδα υποκειμένων, που με κριτήριο το φύλο τους τοποθετούνται σε μια μειονεκτική και περιθωριακή θέση. Όμως, μέσα από τη διαρκή προβολή των «γυναικείων» τους χαρακτηριστικών, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος της παρανόησης, ότι τα γνωρίσματα αυτά ανταποκρίνονται σε μια βαθύτερη φύση των γυναικών και, επομένως, κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε πίσω σε μια ουσιοκρατική αντίληψη για τις έμφυλες κατηγοριοποιήσεις. Δηλαδή, στην πατριαρχική εκείνη αντίληψη που θέλει τους έμφυλους διαχωρισμούς να οφείλονται σε αμετάβλητες φυσικές διαφορές των δύο φύλων και όχι σε διακρίσεις που προσδιορίζονται ιστορικά και μεταβάλλονται στον χρόνο. Οι άνδρες, λοιπόν, και οι γυναίκες συγγραφείς αυτοβιογραφικών έργων γράφουν διαφορετικά, όχι επειδή ανήκουν σε διαφορετικά φύλα, αλλά επειδή έχουν διαφορετική αναγνωρισμένη θέση στην κοινωνία και διαφορετικό βαθμό και τρόπο πρόσβασης στη δημόσια σφαίρα και την εξουσία.

Οι διάφορες μελέτες για τα αυτοβιογραφικά κείμενα που έγραψαν γυναίκες σε διάφορες εποχές και γραμματείες της Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής, συμφωνούν ότι οι γυναίκες, μολονότι παρήγαγαν πολλά αυτοβιογραφικά κείμενα κάθε είδους (ημερολόγια, απομνημονεύματα, αυτοβιογραφίες κ.λπ.), εισήλθαν στο συγκεκριμένο γραμματειακό είδος από την περιφέρεια και αντιμετώπισαν το «ζήτημα εισδοχής» σε ένα είδος που είχε ήδη κανονικοποιηθεί ως «ανδρικό». Σε ένα αυτοβιογραφικό κείμενο, στην τυπική του μορφή, ο άνδρας συγγραφέας-αφηγητής-πρωταγωνιστής (τα πρόσωπα εξ ορισμού ταυτίζονται) αφηγείται τα συμβάντα του βίου του προσδοκώντας να αναδείξει την ατομική του συμβολή στην εποχή του, ανάλογα με το πεδίο του δημόσιου βίου στο οποίο δραστηριοποιήθηκε ως πολιτικός ή στρατιωτικός, ως διπλωμάτης ή έμπορος, ως επιστήμονας ή καλλιτέχνης. Βασικές προϋποθέσεις είναι η συνείδηση της ατομικότητας του αυθιστορούμενου υποκειμένου και η σημασία που μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει ο ατομικός βίος (ιδιωτικός και δημόσιος) για τον συλλογικό. Πώς θα μπορούσε να εκφραστεί μέσα από ένα τέτοιο πλέγμα προδιαγραφών του είδους η γυναίκα επίδοξη συγγραφέας αυτοβιογραφίας, όταν το φύλο της την έχει αποκλείσει από την πρόσβαση στον δημόσιο λόγο, τη συλλογική δράση και από κάθε πεδίο άσκησης εξουσίας ή ελεύθερης επαγγελματικής σταδιοδρομίας; Ως εκ τούτου, είναι εξίσου δύσκολο να διαμορφώσει την προαπαιτούμενη ατομική συνείδηση, τη χειραφετημένη προσωπικότητα, που με αυτενέργεια και προσωπική βούληση θα αναλάβει το εγχείρημα ανασυγκρότησης του εαυτού της, μέσα από την αφήγηση του αυτοβιογραφικού λόγου. Αρκεί να σκεφτεί κανείς την περιορισμένη πρόσβαση που είχαν οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Η μόρφωσή τους γινόταν κατ' οίκον και με τη λογική αναπαραγωγής και εξυπηρέτησης της κοινωνικής αποστολής του φύλου τους (ικανές να ανταποκριθούν στους ρόλους της συζύγου, της νοικοκυράς και της μητέρας) και ήταν ταξικά καθορισμένη.¹

Απέναντι σε αυτές τις απαγορεύσεις και τους αποκλεισμούς, οι γυναίκες που επιθυμούσαν να συγγράψουν αυτοβιογραφικά κείμενα υιοθέτησαν στρατηγικές επιλογές των ανδρών συγγραφέων αυτοβιογραφικών έργων ή επινόησαν δικές τους πρακτικές. Έτσι, θα μπορούσαν να (ε)γράψουν τον εαυτό τους σε μια αυθιστόρηση, έστω κι αν δεν διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στον πολιτικό στίβο ή δεν διακρίθηκαν σε μάχες: έστω κι αν φαινόταν ότι δεν έχουν να πουν κάτι προσωπικό που να ενδιαφέρει τους (άνδρες) αναγνώστες, καθώς η εμπειρία τους περιοριζόταν στον στενό ορίζοντα της οικογένειας και του νοικοκυριού.

¹ Βλ. Μπακαλάκη & Ελεγκίτου 1987.

Μια αποτελεσματική στρατηγική, όχι αποκλειστική επιλογή των γυναικών, υπήρξε η «πρόφαση» αφήγησης στιγμών ενός ισχυρού και σημαντικού άνδρα, πολύ κοντά στον οποίο βρέθηκαν οι ίδιες, συνηθέστερα ως κόρες ή σύζυγοι. Μια τέτοια επιλογή νομιμοποιούσε την εισδοχή τους και προσέδιδε δημόσιο ενδιαφέρον στην αυθιστόρηση. Αρκετές φορές, πάλι, μπορούσε το αυτοβιογραφούμενο υποκείμενο να επικαλεστεί την ανιδιοτελή ή αμερόληπτη οπτική του μια και, ως γυναίκα, παρέμενε στο περιθώριο των εξελίξεων, δεν διαδραμάτιζε κάποιον σημαίνοντα ρόλο και, επομένως, δεν είχε κανένα –αυταπόδεικτο τουλάχιστον– όφελος να καταθέτει παραπειστικές μαρτυρίες ή εκτιμήσεις.

Για τις γυναίκες μοιάζει πιο δύσκολο να «βουλευτούν» με τις προδιαγραφές του απομνημονεύματος – που επιμένει στη δημόσια δράση του αυθιστορούμενου υποκειμένου– και, αντίστοιχα, λιγότερο δύσκολο όσον αφορά την αυτοβιογραφία – που εστιάζει στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του πρωταγωνιστή.² Οι ίδιες προσαρμόζουν εντέλει την «κανονική» τυπολογία του είδους στις δικές τους ανάγκες, δημιουργώντας μια σειρά από μείξεις κειμένων και λόγων. Συχνά, αποφεύγουν την τυπική καλλιέργεια του απομνημονεύματος ή της αυτοβιογραφίας και δημιουργούν τον δικό τους υβριδικό λόγο, ή καταφεύγουν σε μια ποικιλία άλλων μορφών αυτοβιογραφικών κειμένων, ικανών να ανταποκριθούν στον προσωπικότερο, αυστηρότερα ιδιωτικό τους βίο, με τις καθημερινές στιγμές τους, τις ασήμαντες για τη δημόσια, επίσημη Ιστορία:³ ημερολόγια, επιστολογραφία, αναμνήσεις, λευκώματα, σημειωματάρια, ταξιδιωτικές εντυπώσεις κ.ά. Κείμενα, δηλαδή, που εκλαμβάνονται ως περισσότερο «ταπεινά», αντάξια του εύρους ασχολιών και ενδιαφερόντων που η κοινωνία και η εποχή επιφυλάσσει κάθε φορά για τις γυναίκες.

Αρκετές φορές το αυτοβιογραφικό υλικό δεν διοχετεύεται σε μια μορφή κειμένου, αλλά σε περισσότερες, που δημιουργούνται παράλληλα ή διαδοχικά, συμπληρωματικά ή αναθεωρητικά κ.λπ. Έτσι, για παράδειγμα, μπορεί να συντάσσονται αφηγήσεις αναμνήσεων και, παράλληλα, να τηρείται ένα προσωπικό ημερολόγιο από τη συγγραφέα. Με έναν τέτοιον τρόπο, όμως, μεταβαίνουμε από το (ένα) αυτοβιογραφικό κείμενο σε ένα δίκτυο κειμένων, με τις επάλληλες αφηγήσεις των οποίων το αυτοβιογραφούμενο υποκείμενο δοκιμάζει να ανασυγκροτήσει ποικίλες όψεις του εαυτού του, μέσα από τις όποιες αναθεωρήσεις ή διασπάσεις του. Η διάθλαση αυτή του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου, σε ποικίλα κείμενά του, μπορεί να κλιμακωθεί και να φτάσει στο απώτατο όριο θεώρησης του συνόλου του συγγραφικού του έργου ως «κειμένου» αυτοβιογράφησης του. Μια τέτοια οπτική εμπεριέχει τη δυναμική ανατροπής εμπεδωμένων βεβαιοτήτων για τη συνοχή του υποκειμένου και της αφηγηματικής του κατασκευής ενώ, με άλλες διαδρομές και θεωρητικές προϋποθέσεις, οδηγεί μέχρι την αποδομιστική αναζήτηση «χαρακτηριστικών αυτοβιογραφίας σε κάθε μορφή γραφής».⁴

Πάντως, πολλά από τα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών προκάλεσαν τη συνοχή της ίδιας της γραμμικής και ενιαίας ανάπτυξης της αφήγησης, με χάσματα ή διακοπές στην αυθιστόρηση, διευρύνοντας τις αναγνωστικές μας προσδοκίες από το είδος της αυτοβιογραφίας. Προσερχόμαστε στην ανάγνωση μιας αυτοβιογραφίας για να γνωρίσουμε τον ένα και αδιαίρετο συγγραφέα-αφηγητή-πρωταγωνιστή συγκροτημένο σε ένα σύνολο αραγές και σαφές. Μπαίνοντας στον 20^ο αιώνα, οι γυναίκες θα αξιοποιήσουν τα προτάγματα του μοντερνισμού για να επινοήσουν τρόπους αναπαράστασης του αυτοβιογραφούμενου εγώ μέσα από τις αντιφάσεις του, τη διάσπασή του, τους κατοπτρισμούς του, την πληθυντικότητα των εκδοχών του και να εκφράσουν, έτσι, περισσότερο σύνθετες εμπειρίες του αφηγούμενου εαυτού τους.

Η ενασχόληση γυναικών με το αυτοβιογραφικό είδος προκάλεσε μια διαδικασία «εξημέρωσης» (*domestication*) του είδους της αυτοβιογραφίας. Γενικότερα, η πρόσβαση των γυναικών στη συγγραφή και η έξοδός τους στη δημόσια σφαίρα προκάλεσαν αυτό που ο πατριαρχικός λόγος αποκάλυψε εκθήλυνση του πολιτισμού και για το οποίο κατηγόρησε κάθε γυναικεία διεκδίκηση. Στο συγκεκριμένο γραμματειακό είδος, τα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών ανέδειξαν τη στενότερη σύνδεση του ιδιωτικού με το δημόσιο και την πολιτική σημασία του ατομικού, εμπλούτισαν τα είδη και τις εκδοχές της αυτοβιογραφίας, κατέστησαν ορατές τις καθημερινές και «σπιτικές» υποθέσεις.

Επιμέρους πραγματώσεις ορισμένων από τις στρατηγικές επιλογές των γυναικών, που επισημάνθηκαν εδώ, θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια μέσα από την εξέταση τριών αυτοβιογραφικών κειμένων του 19^{ου} αιώνα γραμμένων από γυναίκες: της *Αυτοβιογραφίας* της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, των

² Για τη διάκριση απομνημονεύματος και αυτοβιογραφίας βλ. εδώ το υποκεφάλαιο 3.1 («Η προβληματική του αυτοβιογραφικού λόγου στα απομνημονεύματα») του κεφαλαίου 3 («Γράφοντας απομνημονεύματα τον 19^ο αιώνα: ο περί δικαίωσης λόγος ενόπιον της Ιστορίας»).

³ Βλ. Sanders 1983.

⁴ Βλ. στον παρόντα τόμο το υποκεφάλαιο 1 («Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αυτοβιογραφίας») του πρώτου κεφαλαίου («Ιστορία, χαρακτηριστικά και όρια της αυτοβιογραφίας»).

Απομνημονευμάτων της Ρωξάνδρας Στούρτζα και των *Αναμνήσεων 1899* της Πηνελόπης Σ. Δέλτα. Κάθε μία από τις αυθιστορήσεις αυτές αντιμετώπισε με τον δικό της τρόπο το ζήτημα της συγκρότησης του αυτοβιογραφούμενου γυναικείου υποκειμένου και προσδιόρισε τη σχέση της με την ιστορία και τη μυθοπλασία. Την ίδια στιγμή, τα αυτοβιογραφικά αυτά κείμενα εμφανίζουν σημεία σύγκλισης, που θα μας επιτρέψουν να καταλήξουμε ανακεφαλαιωτικά σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα ως προς τις κοινές τους συνισταμένες.

Εικ. 5. Προσωπογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου

6.1 Η πρώτη αυτοβιογραφία γυναίκας. Ένα «τυπικό» παράδειγμα (Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*)⁵

*«Ο ορθός λόγος, η άμεμπτος θρησκεία μας και η μελαγχολική μούσα
μού εσύντρεξαν εις παρηγορίαν μου»
(«Επιστολή», 1822· βλ. Πορφύρης 1956, σ. 105)*

Η «πρώτη ελληνίδα πεζογράφος»,⁶ συγγραφέας και μεταφράστρια Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1801-1832), κόρη επιφανούς ζακυνθινής οικογένειας, παρά τον βραχύ βίο της, είχε πλούσιο συγγραφικό έργο (θεατρικά έργα, μεταφράσεις κειμένων της αρχαιοελληνικής γραμματείας, ποιήματα και διαλόγους, πραγματείες). Ο πατέρας της, Φραγκίσκος Μουτζάν, άσκησε ανώτατα πολιτικά και διοικητικά αξιώματα στα Επτάνησα (η οικογένειά του καταγράφηκε στο Libro d' Oro της Ζακύνθου από το 1633), ενώ η μητέρα της Αγγελική καταγόταν από την οικογένεια των Σιγούρων, από τις πλέον ευγενείς οικογένειες του νησιού, πολλά μέλη της οποίας διακρίθηκαν στα γράμματα και την πολιτικοστρατιωτική διοίκηση.⁷ Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον βίο της προέρχονται κυρίως από τα όσα αναφέρει η ίδια στην *Αυτοβιογραφία* της, γεγονός που στήριξε μια ισχυρή ανάγνωση του αυτοβιογραφικού της κειμένου ως άμεσης και έμπιστης πηγής-μαρτυρίας (ελλείψει άλλων) για την ίδια και τον άμεσο οικογενειακό και συγγενικό της περίγυρο. Στη μόρφωσή της συνέβαλαν, πέραν της αρχικής προσφοράς της μητέρας της και της γιαγιάς της, οι ζακύνθιοι κληρικοί Γεώργιος Τσουκαλάς και Βασίλειος Ρωμαντζάς, και ο κωνσταντινουπολίτης ιερομόναχος και

⁵ Ας έχουμε υπόψη μας ότι ο τίτλος «Αυτοβιογραφία» προστέθηκε αργότερα, στην οψίτυπη έκδοση του 1881 από τον γιο της Ελισαβέτιο. Ο όρος δεν χρησιμοποιείται, όταν η Μουτζάν-Μαρτινέγκου γράφει το κείμενό της στη δεκαετία του 1820. Η ίδια, στις καταληκτικές παραγράφους της αφήγησής της, κάνει λόγο για την «ιστορία της». Για την εκδοτική τύχη της *Αυτοβιογραφίας* βλ. εδώ, αμέσως παρακάτω.

⁶ Βλ. Πορφύρης 1956, σ. 5. Ένας άκρως παράδοξος χαρακτηρισμός, δεδομένου ότι κανένα έργο της δεν έχει διασωθεί, αλλά η ίδια κέρδισε τον χαρακτηρισμό αυτό, συνειδητή επιδίωξη της ζωής της, με την τραγική πορεία του σύντομου βίου της και τη λογοκρίμενη «Αυτοβιογραφία» της (βλ. Αθανασόπουλος 1997, σ. 9). Για τη λογοτεχνική παρουσία γυναικών τον 19^ο αιώνα στα Επτάνησα διαθέτουμε τη μελέτη της Δώρας Μέντη (1999/2000) δημοσιευμένη στα *Θέματα Λογοτεχνίας* (βλ. ειδικότερα τις σελίδες 82, 89-93).

⁷ Βλ. Πορφύρης 1956, σσ. 97-98· Μπουμπουλιδής 1965, σσ. ζ'-η'.

δάσκαλος Θεοδόσιος Δημάδης.⁸ Καίριο ρόλο διαδραμάτισε επίσης η ενασχόλησή της με την αρχαία ελληνική και την ιταλική γλώσσα. Η γλωσσομάθειά της, που της επέτρεψε την ανάγνωση και μελέτη πρωτότυπων κειμένων της αρχαιοελληνικής γραμματείας και της ιταλικής λογοτεχνίας και, κυρίως, οι αρχικές μεταφραστικές της ασκήσεις, καθώς και οι μετέπειτα μεταφραστικές της εργασίες, ήταν ένα άτυπο σχολείο γνώσεων, γεγονός για το οποίο η ίδια έχει απόλυτη συνείδηση. Εξίσου συνειδητή ήταν και η επιλογή της να ασχοληθεί με τη λογοτεχνία, τη μετάφραση, αλλά και τη συγγραφή έργων κοινωνικού περιεχομένου. Για τον σκοπό αυτόν αποφάσισε τον εγκλεισμό της σε μοναστήρι, προκειμένου να παρακάμψει τον ιστορικά, κοινωνικά και φυλετικά αναπόφευκτο μονόδρομο του έγγαμου βίου και των ποικίλων περισπασμών του. Η νεαρή Ελισάβετ είχε επιδοθεί ωρίτερα στη συγγραφή λογοτεχνικών κειμένων ποικίλων ειδών: δράματα και ποιήματα, μεταφράσεις από την αρχαία ελληνική γραμματεία, πραγματείες περί οικονομίας και ποιητικής. Μια επίδοση που είχε και τον χαρακτήρα της καταφυγής. Μέσα στον περιοριστικό κλοιό του οικογενειακού βίου, η συγγραφή απέκτησε γνωρίσματα παραμυθίας και, ομοίως, η *Αυτοβιογραφία* της διαθέτει μια τέτοια οπτική ανάγνωσής της (εγγεγραμμένη στο κείμενο). Ύστερα από αρκετές προσπάθειες διαφυγής από τη μοίρα της και μετά τη ματαίωση της επεισοδιακής, νυκτερινής φυγής της από το σπίτι, αναγκάζεται να υποχωρήσει και να παντρευτεί τον κατά πολύ μεγαλύτερό της Νικόλαο Μαρτινέγκο, καταπνίγοντας τον διακαή της πόθο να μείνει ανύπαντρη και να αφοσιωθεί στα γράμματα ή, μάλλον, μετατρέποντας την ανάγκη σε φιλοτιμία και προσβλέποντας σε ένα μικρό περιθώριο συγγραφικής ελευθερίας στο πλαίσιο του έγγαμου βίου. Πέθανε πολύ νωρίς (μόλις 31 ετών) λίγες ημέρες μετά τη γέννα του γιου της, ο οποίος ονομάστηκε, στη μνήμη της, Ελισαβέτιος. Η *Αυτοβιογραφία* της αποτελεί, κατά την ίδια, ένα μη λογοτεχνικό της έργο, στο οποίο καταγράφει τους αγώνες της και τις δυσχέρειες που συναντά στην προσπάθειά της να μορφωθεί, τη σταδιακή κατάκτηση της γνώσης και της αυτογνωσίας, τη συνειδητοποίηση των έμφυλων δεσμών που της επιβάλλει η πατριαρχική οικογένεια, η κοινωνική της τάξη και η ζακυνθινή κοινωνία των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, την απεγνωσμένη προσπάθεια παρέκκλισής της από το φυλετικό πεπρωμένο, την καταληκτική υποχώρηση στον γάμο με τον Μαρτινέγκο. Η αυτοβιογράφηση καλύπτει την περίοδο ζωής της Ελισάβετ από το όγδοο έτος της ηλικίας της μέχρι και τις παραμονές του γάμου της. Η συγγραφή της ξεκίνησε στα 29 της χρόνια (1830).

Η σύγχρονή μας κριτική αναγνώρισε τη λογοτεχνική αξία της *Αυτοβιογραφίας* της, με την οποία ασχολήθηκε περισσότερο από κάθε άλλο έργο γυναίκας του 19^{ου} αιώνα. Το αυτοβιογραφικό κείμενο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, με την έμφαση στον αγώνα για μόρφωση, την απήχηση διαφωτιστικών ιδεών για την αξία της παιδείας στη βελτίωση των ανθρώπων και των κοινωνιών, συνιστά ένα τυπικό παράδειγμα αυτοβιογραφικού είδους, όπως καλλιεργήθηκε από προγενέστερους και πρόδρομους συγγραφείς του είδους. Η πρόωμη εμφάνιση ενός τυπικού, «κλασικού» παραδείγματος του αυτοβιογραφικού είδους, γραμμένου από γυναίκα, πέρα από τις πολύτιμες πληροφορίες που μας δίνει για τη θέση των γυναικών (στην παιδεία, στην οικογένεια, στην κοινωνία) και τον αυτοπροσδιορισμό τους ως δρώντα υποκείμενα, καθίσταται ευνόητα αφετηρία κάθε αναφοράς και σύγκρισης με τα μεταγενέστερα κείμενα γυναικών μέσα στον 19^ο αιώνα, στα οποία διοχετεύεται από τις συγγραφείς τους περισσότερο ή λιγότερο, αμεσότερα ή πλαγίως, αυτοβιογραφικό υλικό.

Η *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου θα μείνει στα κατάλοιπά της για αρκετές δεκαετίες, μέχρις ότου ο γιος της Ελισαβέτιος αποφασίσει να τη δημοσιεύσει, το 1881, σε έναν τόμο μαζί με δικά του ποιήματα (*Η Μήτηρ μου, αυτοβιογραφία της κυρίας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, εκδομένη υπό του υιού αυτής Ελισαβετίου Μαρτινέγκου, μετά διαφόρων αυτού ποιήσεων*). Έτσι, το κείμενο έρχεται στο φως της δημοσιότητας στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, στα χρόνια που σταδιακά καλλιεργείται ένας προβληματισμός για τις γυναίκες ως συλλογικό υποκείμενο, τα χρόνια που, με προεξάρχουσα την περίπτωση της Καλλιρρόης Παρρέν, θα αναπτυχτεί το πρώτο ιστορικά κύμα του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος, χωρίς ωστόσο η *Αυτοβιογραφία* να προσεχτεί από τις εκπροσώπους του.

Ο Ελισαβέτιος, με μια κίνηση που έχει, πέρα από την πραγματική αιτιολόγησή της, και μια συμβολική σημασία για την αναγνωστική τύχη των έργων γυναικών συγγραφέων, θα λογοκρίνει το κείμενο. Σήμερα δεν σώζεται παρά η λογοκριμένη αυτή έκδοσή, αλλά είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι οι βίαιες σιωπές επιβλήθηκαν στα σημεία όπου η λεκτική αντίδραση της συγγραφέως και οι χαρακτηρισμοί της υπερέβαιναν τα επιτρεπτά «ηθικά» όρια, όπως ορίζονται από το φύλο και την κοινωνική καταγωγή του γράφοντος υποκειμένου (και την οριοθέτηση ιδιωτικού-δημοσίου). Ο ίδιος ο Ελισαβέτιος, στον «Επίλογο» της έκδοσής του, επικαλείται την ανάγκη προστασίας της τιμής και της υπόληψης της οικογένειας Μαρτινέγκου για να δικαιολογήσει την επέμβασή του στο σώμα του κειμένου:

⁸ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 83, 89, 98· Μπουμπουλίδης 1965, σ. θ'.

«Τα παραλειφθέντα, ως εν τω προλόγω ανέφερον, εκ της αυτοβιογραφίας της μακαρίτιδος μητρός μου, συνίστανται εις οικογενειακάς τινας περιστάσεις, εις τας πρωτίστας παιδικάς αυτής εντυπώσεις, εις συμπαθείας και αντιπαθείας προς οικογενειακά τινα πρόσωπα, τα πάντα δε εν συνόλω εμφανίζουσιν αείποτε την αγγελικὴν ψυχὴν και την πρόωρον και διαφανή ανάπτυξιν του νοός της διακεκριμένης και παντός επαίνου ανωτέρας μητρός μου, παρελείφθησαν δε τα τοιαύτα, καθὼς ενδιαφέροντα μόνον ἐμέ τον υιόν και τους στενοτέρους συγγενείς της αξιοτίμου οικογενείας Μουτσάν.»⁹

Η λογοκριτική παρεμβολή του Ελισαβέτιου προσδιορίζει την περιοχή εκείνη από τον βίο μιας γυναίκας που επιτρέπεται να καταστεί ορατή στον δημόσιο λόγο και θέτει όρια στο δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού, όπως αυτό μπορεί να ασκείται σε ένα αυτοβιογραφικό κείμενο από μια γυναίκα. Η βίαια διακεκομμένη από τον γιο της αυτοβιογραφική γραφή της Μουτζάν-Μαρτινέγκου συνιστά ένα πρόσφορο παράδειγμα για να τεθούν και να συζητηθούν ερωτήματα σχετικά με το κατά πόσο η αυτοβιογραφία και οι συμβάσεις του είδους είναι ελεύθερα προσβάσιμες για τη γυναίκα που επιθυμεί να υπερβεί το βαθύ χάσμα ιδιωτικού και δημόσιου. Τι είδους στρατηγικές θα μπορούσε να αναπτύξει μια γυναίκα με τις συγγραφικές φιλοδοξίες της Μουτζάν-Μαρτινέγκου για να αποφύγει τη μερική ή ολική αποσιώπηση της αυτοβιογραφούμενης ζωής της από τους επιγόνους της;

Η έκδοση του Ελισαβέτιου δεν κέντρισε την κριτική προσοχή. Μόνο τέσσερα χρόνια αργότερα (1885), με αφορμή τον θάνατό του, θα δημοσιευτούν για τον ίδιο σχετικά σημειώματα στον Τύπο της Ζακύνθου: στο περιοδικό *Κυψέλη* (από τον Σπυρίδωνα Δε Βιάζη και τον Π. Χιώτη) και στην εφημερίδα *Ελπίς* (ανυπόγραφο). Η Μουτζάν-Μαρτινέγκου και η «Αυτοβιογραφία» της μάλλον θα ξεχαστούν. Στα 1898, ο Λ.Χ. Ζώης θα συμπεριλάβει λήμμα για την ίδια και το έργο της στο *Λεξικόν Φιλολογικόν και Ιστορικόν Ζακύνθου* και, δέκα χρόνια αργότερα (1908-1909), ο Σπυρίδων Δε Βιάζης θα την παρουσιάσει στη σειρά δημοσιευμάτων του «Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά τον ΙΘ΄ αιώνα», στο περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρησις*. Στα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος θα δημοσιεύσει ένα άρθρο στη *Νέα Ζωή* της Αλεξάνδρειας (1924). Είκοσι περίπου χρόνια αργότερα, ο Γιώργος Βαλέτας θα γράψει το άρθρο «Η αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου», στην εφημερίδα *Πρωία* (1943). Στα 1951, η Μαριέττα Γιαννοπούλου παρουσιάζει την Ελισάβετ και το έργο της στο περιοδικό *Αλκωνίδες*.¹⁰ Οι σποραδικές αυτές δημοσιεύσεις (πολλές περιφερειακές ή τοπικού ενδιαφέροντος) διατήρησαν μια μάλλον αδύναμη μνήμη της *Αυτοβιογραφίας* στο περιθώριο της ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Η επιστημότερη αναγνώρισή της από τον Κ. Θ. Δημαρά στην *Ιστορία* του («αποτελεί σπάνιας ποιότητας λογοτεχνικό κείμενο, ένα από τα πιο αγνά στολίσματα της νέας μας λογοτεχνίας»)¹¹ δεν φαίνεται να μετέβαλε σημαντικά την εικόνα αυτή.

Για πολλές δεκαετίες το πλούσιο, ανέκδοτο έργο (θέατρο, ποίηση, δοκίμιο, επιστολές, μεταφράσεις) της Μουτζάν-Μαρτινέγκου θεωρούνταν οριστικά χαμένο. Διασώζονταν μόνο η δημοσιευμένη, λογοκριμένη από τον Ελισαβέτιο αυτοβιογραφία της. Όμως, το 1947, ο επίσης ζακύνθιος Ντίνος Κονόμος ανακοίνωσε, στο περιοδικό *Επτανησιακά Φύλλα* που εξέδιδε, ότι είχε εντοπίσει και κατείχε χειρόγραφα έργα της Μουτζάν-Μαρτινέγκου και πως σκόπευε να τα δημοσιεύσει, ανάμεσά τους και το αυτόγραφο της *Αυτοβιογραφίας*. Στο ίδιο τεύχος, ο Κονόμος δημοσίευσε δύο επιστολές της, απόσπασμα από την πεζή μετάφρασή της του *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου και λιγοςτές αράδες του θεατρικού της έργου *Η Ροδόπη*. Η υπεσχημένη δημοσίευση των χειρογράφων του αρχείου άργησε και την πρόλαβαν ο σεισμός και η καταστροφική πυρκαγιά που προκάλεσε στην πόλη της Ζακύνθου το 1953. Υπάρχει η εκτίμηση ότι έτσι χάθηκαν οριστικά 30 αδημοσίευτα κείμενα της Ελισάβετ σε χειρόγραφη μορφή. Το σωζόμενο έργο της περιορίστηκε και πάλι στο κείμενο της αυτοβιογραφίας της κυρίως. Μαζί χάθηκε και η ευκαιρία να γνωρίσουμε τη μη λογοκριμένη του εκδοχή, από το αυτόγραφο που βρισκόταν στην κατοχή του Κονόμου μέχρι το 1953.

Το 1956, ο Κ. Πορφύρης εκδίδει το δημοσιευμένο από τον Ελισαβέτιο κείμενο της αυτοβιογραφίας της μητέρας του, συνοδευμένο από εισαγωγή και σημειώσεις. Η έκδοση περιλαμβάνει και τον πρόλογο της αρχικής έκδοσης του Ελισαβέτιου, λίγες αράδες από τον επίλογό του (ενταγμένες στο κείμενο της εισαγωγής της νέας έκδοσης) καθώς και ό,τι δημοσίευσε ο Κονόμος το 1947 στα *Επτανησιακά Φύλλα*. Η έκδοση, κατά την κρίση του Φαίδωνα Μπουμπουλιδή και σύμφωνα με τα στοιχεία που του παραθέτει σε επιστολή ο Μαρίνος Σιγούρος, περιείχε αρκετές παράτολμες υποθέσεις, που λειτουργούσαν σε βάρος της αντικειμενικότερης μελέτης, όπως ο θρύλος για την ερωτική περιπέτεια της αυτοβιογραφούμενης ή μιας

⁹ «Επίλογος», Αθανασόπουλος 1997, σ. 179.

¹⁰ Αναλυτικότερα και πιο εξαντλητικά, βλ. Πορφύρης 1956, σ. 97· Μπουμπουλιδής 1965, σ. θ΄.

¹¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1948, σσ. 209-210· το παράθεμα από τη σελίδα 210.

προγονής της με έναν ποπολάρο και η αφόρμηση του *Βασιλικού* του Αντόνιου Μάτεση από αυτόν τον θρύλο, αλλά και η απόφαση εγκλεισμού σε μοναστήρι, όχι για την απομάκρυνση από τα εγκόσμια, αλλά για την απαλλαγή από τα δεσμά του πατρικού και του συζυγικού οίκου κ.λπ.¹² Ο Σιγούρος συνδεόταν με οικογενειακή φιλία με την Αναστασία, χήρα Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου, μέσω της οποίας διασώθηκε η προφορική οικογενειακή αφήγηση για την προσωπικότητα της Ελισάβετ.¹³ Η αφήγηση αυτή, με τις δικές της δεσμεύσεις και αποβλέψεις, αρνείται κατηγορηματικά την υπόθεση της ερωτικής περιπέτειας της Ελισάβετ, την οποία παρουσιάζει ως απόλυτα αφοσιωμένη στη μελέτη της, αλλά και υποτακτική και πειθαρχημένη, εφόσον αναδεικνύει ως αιτία και στόχο του επιδιωκόμενου από την ίδια μοναστικού βίου τη χριστιανική απάρνηση των εγκοσμίων. Η αφήγηση βρίσκεται σε απόσταση από τις προτάσεις και υποθέσεις που έθεσε στην εισαγωγή του ο Πορφύρης και, βάσει αυτής της αφήγησης, ο Μπουμπουλίδης αμφισβήτησε έντονα τον προβληματισμό του Πορφύρη.

Όμως, για τον Μπουμπουλίδη, η έκδοση της *Αυτοβιογραφίας* από τον Πορφύρη δεν ήταν καθόλου επιμελής και ως προς το ίδιο το κείμενο. Κυρίως επειδή παρέλειπε τα πρωτότυπα ιταλικά κείμενα (λογοτεχνικά έργα και επιστολές) που η Ελισάβετ παρέθετε στην αυτοβιογραφική της αφήγηση. Ο Πορφύρης, μάλιστα, αντικατέστησε και τις λόγιες μεταφράσεις στην ελληνική, με τις οποίες είχε συνοδεύσει τα ιταλικά κείμενα ο γιος της Ελισαβέτιος στην αρχική έκδοση, με νέες δικές του μεταφράσεις σε γλώσσα δημοτική.¹⁴ Η κριτική του Μπουμπουλίδη στην προηγούμενη έκδοση του Πορφύρη δηλώνει και την ιδεολογική απόσταση (και γλωσσική, αν συγκρίνει κανείς τον καθαρευουσιάνικο λόγο του Μπουμπουλίδη με τη δημοτική του Πορφύρη) που χωρίζει τους δύο και δικαιολογεί την απόφαση για νέα έκδοση από τον πρώτο το 1965. Η επιστημονικά πιο προσεκτική έκδοση του Μπουμπουλίδη πραγματοποιήθηκε με δαπάνη της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας, στην εκατοστή επέτειο από την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα (1864-1965).

Ο Μπουμπουλίδης έχει έναν ακόμη, πολύ σοβαρότερο, λόγο να προχωρήσει σε νέα έκδοση της *Αυτοβιογραφίας*. Ο Σιγούρος έχει διασώσει στο αρχείο του και έχει διαθέσει προς δημοσίευση σε αυτόν ανέκδοτα έργα της Μουτζάν-Μαρτινέγκου: ποιήματα, την κωμωδία «Φιλάργυρος», τον διαλογική μορφής πρόλογο του χαμένου έργου της «Περί οικονομίας», απόσπασμα μετάφρασης των *Ικέτιδων* του Αισχύλου. Η έκδοση Μπουμπουλίδη τα φέρνει για πρώτη φορά στο φως της δημοσιότητας εκδίδοντάς τα σε έναν τόμο μαζί με την «Αυτοβιογραφία». Συνολικά, λοιπόν, η λογοκριμένη αυτοβιογραφία της Ελισάβετ, που εξέδωσε ο γιος της, μαζί με τα ενσωματωμένα σε αυτή αποσπάσματα άλλων έργων της και τεσσάρων επιστολών της, δύο επιπλέον επιστολές της, απόσπασμα μετάφρασής της από τον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου και σύντομα αποσπάσματα από άλλα πεζά της κείμενα που δημοσίευσε ο Κονόμος, καθώς και τα ανέκδοτα κείμενά της που εξέδωσε ο Μπουμπουλίδης από το αρχείο Σιγούρου, αποτελούν το διασωθέν έργο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου.

Σύμφωνα με την καταγραφή του γιου της Ελισαβέτιου, έναν κατάλογο των έργων που συνέγραψε η μητέρα του και τον οποίο δημοσίευσε στην έκδοση του 1881,¹⁵ η Μουτζάν-Μαρτινέγκου συνέγραψε 29 έργα (ο Κονόμος, ωστόσο, δήλωνε ότι είχε στην κατοχή του 30 έργα μέχρι την καταστροφή του 1953), από τα οποία τα 13 είναι συνταγμένα στην ελληνική γλώσσα (τα υπόλοιπα 16 στην ιταλική).¹⁶ Το μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνει το δραματικό είδος, προς το οποίο η Ελισάβετ δηλώνει ρητά στην «Αυτοβιογραφία» την προτίμησή της: 8 ελληνικά και 14 ιταλικά δραματικά έργα, τραγωδίες και κωμωδίες.¹⁷ Πάντως, ο κατάλογος του Ελισαβέτιου ελέγχεται ως ελλιπής από τον Μπουμπουλίδη, που επισημαίνει την απουσία της κωμωδίας «Φιλάργυρος» από αυτόν, αλλά και το γεγονός ότι τίτλοι έργων που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του Ελισαβέτιου δεν μνημονεύονται από τη συγγραφέα μητέρα του.¹⁸ Συνεπώς, και ο αριθμός των συνολικά 22 δραματικών της έργων ελέγχεται ως ανακριβής.

¹² Μπουμπουλίδης 1965, σσ. ια'-ιβ'.

¹³ Ο Σιγούρος επικαλείται έμμεσες γραπτές πηγές, καθώς και τις αναδιηγήσεις του γνώριμού του γέρο-Μάτεση, γιου του Αντώνη Μάτεση (Μπουμπουλίδης 1965, σ. ιβ').

¹⁴ Μπουμπουλίδης 1965, σσ. ιβ'-ιγ'.

¹⁵ Ο κατάλογος δημοσιεύτηκε και από τον Κονόμο και, αργότερα, από τους εκδότες της *Αυτοβιογραφίας*, Πορφύρη, Μπουμπουλίδη και Αθανασόπουλο.

¹⁶ Για τη γνώση και χρήση της ιταλικής γλώσσας στα Επτάνησα, βλ. στον παρόντα τόμο το υποκεφάλαιο 2.1 («Η ιδιαιτερότητα των Επτανήσων») του δεύτερου κεφαλαίου («Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: το ιστορικό πλαίσιο»).

¹⁷ Για το θεατρικό έργο γυναικών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, βλ. Πούχγερ 2001.

¹⁸ Μπουμπουλίδης 1965, σσ. ιε' & 158.

Ως προς τις σωζόμενες και δημοσιευμένες επιστολές της Ελισάβετ, τέσσερις επιστολές είναι ενσωματωμένες από την ίδια στην αυτοβιογραφική της αφήγηση (το κείμενό τους είναι σε ιταλική γλώσσα). Ο Κονόμος ανασύρει από το αρχείο που διαθέτει και δημοσιεύει επιπλέον δύο επιστολές. Ο Μπουμπουλιδής κατέχει ένα τετράδιο χειρόγραφων αντιγράφων 17 επιστολών της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, από τις οποίες τρεις ταυτίζονται με ήδη δημοσιευμένες επιστολές, ενώ ακόμη τρεις δημοσιευμένες επιστολές δεν περιλαμβάνονται στο συγκεκριμένο τετράδιο του αρχείου Σιγούρου. Συνολικά, λοιπόν, διαθέτουμε είκοσι επιστολές της Ελισάβετ, από τις οποίες οι 14 ήταν αδημοσίευτες μέχρι την έκδοση του Μπουμπουλιδή. Ο τελευταίος περιλαμβάνει στην έκδοσή του το σύνολο των είκοσι επιστολών και καταληκτικά στην «Εισαγωγή» του (σσ. ζ'-κε') συμπεραίνει τον καιρίο, συμπληρωματικό χαρακτήρα τους για τη μελέτη της *Αυτοβιογραφίας*:

«Το περιεχόμενον των επιστολών της Ελισάβετ Μουτζά είναι πολυτιμότεον διά τας εν αυταίς περιεχομένας πληροφορίας περί των διαφόρων φυσικών φαινομένων, ιστορικών γεγονότων ή οικογενειακών περιστατικών, έτι δε και προς ακριβεστέραν γνώσιν των πνευματικών ενδιαφερόντων και της γενικότερας ψυχικής ιδιοσυστάσιος της συγγραφέως. Υπό την έποψιν δε ταύτην αι επιστολαί, μετά ειλικρινείας και γλαφυρότητος γραφείσαι, αποτελούν το παράλληλον της αυτοβιογραφίας της, την οποίαν και ενίοτε συμπληρούν.»¹⁹

Σήμερα διαθέτουμε την πολύ καλή έκδοση του Βαγγέλη Αθανασόπουλου (Ωκεανίδα, 1997), εφοδιασμένη με αναλυτική «Εισαγωγή» («Το “αμαθήτευτον μάθημα” μιας ζωής. Η συντομευμένη ζωή και η περικομμένη *Αυτοβιογραφία* της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου», σσ. 9-73), με ενσωματωμένο (για πρώτη φορά) και τον «Επίλογο» της πρώτης έκδοσης του Ελισαβέτιου (σσ. 179-180), σημειώσεις (σσ. 183-194) και γλωσσάριο (σσ. 195-197). Η έκδοση, όπως είναι αναμενόμενο, λαμβάνει υπόψη της και αξιοποιεί τα δεδομένα των προγενέστερων εκδόσεων και συζητά τις κρίσιμες επισημάνσεις που έθεσαν στις εισαγωγές ή στις σημειώσεις τους οι προηγούμενοι εκδότες της *Αυτοβιογραφίας*.

Η αυθιστόρηση της Ελισάβετ (στη λογοκριμένη πάντα μορφή της πρώτης έκδοσης του Ελισαβέτιου, μια και δεν διασώθηκε το αυτόγραφο) ξεκινά από την πρώτη σχολική ηλικία των οκτώ ετών, με τις ερασιτεχνικές προσπάθειες της μητέρας της να υποκαταστήσει την εκπαίδευση της κόρης της με την αποστήθιση της προσευχής. Πολύ γρήγορα, τη «συστηματικότερη» εκπαίδευσή της αναλαμβάνει ο λόγιος ιερέας Γεώργιος Τσουκαλάς, που ανήκει στο ευρύτερο οικογενειακό-συγγενικό περιβάλλον και ο οποίος κατευθύνει τη μικρή Ελισάβετ στην ανάγνωση και αποστήθιση της *Οκτωήχου*, με τη στήριξη της γιαγιάς της στην επίπονη μελέτη. Ο Τσουκαλάς βρίσκει πρόσφορο έδαφος στον ζήλο της μικρής Ελισάβετ για μάθηση και της διδάσκει τη σημασία της αρετής και της εκπαίδευσης στον άνθρωπο. Η σημαδεμένη από τις εύλωτες αποσιωπήσεις αφήγηση διακόπτεται για να συνεχιστεί με μία επόμενη στιγμή στη μορφωτική πορεία της. Ο διακαής της πόθος για μάθηση θα ικανοποιηθεί ευκαιριακά όταν η οικογένεια Μουτζάν μετακομίζει για τη θερινή περίοδο στο υποστατικό της έξω από την πόλη της Ζακύνθου. Εκεί ο πατέρας της θα της διδάξει βασικά στοιχεία της ιταλικής γραμματικής. Η άτυπη εκπαίδευση της κόρης του στη γλωσσομάθεια θα συνεχιστεί και το επόμενο τετράμηνο, μετά την επάνοδό τους στην πόλη. Όταν ο πατέρας της αποσύρεται στις δικές του πολιτικές ασχολίες, η μικρή Ελισάβετ θα συνεχίσει μόνη την προσπάθεια μελέτης της ιταλικής γλώσσας, μέσω της μελέτης του αναγνωστικού *Άνθος Χαρίτων*, δίγλωσσου κειμένου (ιταλικό με ελληνική μετάφραση) που επιτρέπει στην αυτοδίδακτη κόρη να εντοπίσει και να μάθει αντιστοιχίες στις δύο γλώσσες. Η προσήλωσή της στη μελέτη ενόχλησε τη μητέρα και τη γιαγιά της, που διέγνωσαν μια παρέκκλιση από την προσδοκώμενη για μια γυναίκα ενασχόληση με το εργόχειρο και όχι με τα γράμματα. Πολύ νωρίτερα από αυτή την πρώτη εκδήλωση απάρεσκειας, η Ελισάβετ είχε διαγνώσει τον «βάρβαρο», όπως τον χαρακτήριζε, και αυστηρό περιορισμό της ελευθερίας μιας γυναίκας σαν αυτήν, στην επιθυμία της να μορφωθεί, και ασφυκτιούσε εσώκλειστη στο πατρικό της, όπως άρμοζε σε μια κόρη της δικής της τάξης. Η σύντομη θερινή διαμονή της στην εξοχή τη βοήθησε να συγκρίνει τον ανοιχτό ορίζοντα με τα κλειστά παραθυρόφυλλα του σπιτιού της, την αναζωογονητική αγροτική ζωή με τον δικό της οικιακό εγκλεισμό στην πόλη και έτσι να συνειδητοποιήσει την ανάγκη της διαφυγής. Τότε της γεννιέται η προσμονή του γάμου, ως ασφαλούς τρόπου εγκατάλειψης της «πατρικής φυλακής» και μιας ελπιδοφόρας διεξόδου σε περισσότερο ελεύθερες καταστάσεις.

Στα δεκατέσσερά της χρόνια, όταν η μητέρα της γεννά τον μικρότερο αδελφό της, ένα περιστατικό θα σταθεί αφορμή να συνειδητοποιήσει η Ελισάβετ ότι οι γονείς της, περισσότερο ο πατέρας της, αντιλαμβάνονται την παιδεία της ως πηγή κακού για την ίδια και τον φυσικό της προορισμό, αντίληψη άκρως

¹⁹ Μπουμπουλιδής 1965, σ. κε'.

αντίθετη της αρχής που της είχε εμφυσήσει ο πρώτος της δάσκαλος και τα αναγνώσματά της, ότι η παιδεία οδηγεί τον άνθρωπο στην αρετή και την πρόοδο. Η αυθιστόρηση συνεχίζεται, όχι με συμβάντα του προσωπικού και οικογενειακού βίου, αλλά με σταθερή προσήλωση στον αγώνα της αυθιστορούμενης να υπερνικήσει τα εμπόδια και να κατακτήσει τη γνώση. Η Ελισάβετ μελετά ένα βιβλίο της γαλλικής ιστορίας συνταγμένο στην ιταλική και, σύντομα, παρακαλεί τον πατέρα της να της δείξει τον τρόπο μετάφρασης από τη νεοελληνική στην ιταλική γλώσσα. Ο πατέρας της δέχεται και ακολουθούν λίγα «μαθήματα» με μεταφραστικές εφαρμογές στην *Αποθήκη των Παιδών*. Έτσι, η Ελισάβετ στηρίζεται πλέον στις δικές της λιγοστές δυνάμεις και συνεχίζει μόνη της τις μεταφραστικές ασκήσεις.

Στα δεκαπέντε της χρόνια, κατά το διάστημα που ο πατέρας της βρίσκεται στην Κέρκυρα ως Νομοθέτης, ένας από τους εκπροσώπους της Ζακύνθου για την κατάρτιση του Συντάγματος της Ιονίου Πολιτείας επί Θωμά Μαίτλαντ, η Ελισάβετ συντάσσει και του αποστέλλει επιστολή γραμμένη στην ιταλική γλώσσα. Σύμφωνα με το σχόλιο της ίδιας, ο πατέρας της εντυπωσιάστηκε από την έφεση της κόρης του στα γράμματα: «... μου εμφανέρονε τον θαυμασμόν οπού έλαβε πώς ημπορούσα να γράφω Ιταλικά εγώ οπού σχεδόν δεν διδάχθηκα τίποτες την ιταλικήν γλώσσαν» (88).²⁰ Η Ελισάβετ συνεχίζει, με την αυτοδίδακτη μέθοδό της, την ανάγνωση και άλλου ιστορικού βιβλίου γραμμένου στην ιταλική γλώσσα.

Όταν είναι δεκαέξι χρόνων, καλείται να διδάξει στη Ζάκυνθο ο κωνσταντινουπολίτης ιερομόναχος Θεοδόσιος Δημάδης, που αναλαμβάνει την εκπαίδευση της Ελισάβετ στις τακτικές του επισκέψεις στον οίκο Μουτζάν. Η αρχή γίνεται με την εκμάθηση της νεοελληνικής, δοκιμαστικά από τη νεοελληνική μετάφραση ιστορικού έργου του Charles Rollin και τις διορθώσεις στη μετάφραση μιας διήγησης από την ιταλική στη νεοελληνική από την Ελισάβετ. Θα συνεχίσουν με τη μετάφραση από τη φιλομαθή νεαρή ιταλικών διηγημάτων του Francisco Soave και τις διορθώσεις τους από τον Δημάδη. Είναι η στιγμή που η Ελισάβετ αποφασίζει να συνθέσει η ίδια δικά της κείμενα: γνωμικά στην ιταλική γλώσσα και δύο μύθους στη νεοελληνική.

Τα μαθήματα με τον Δημάδη πυκνώνουν (δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα) και με πρόταση του ίδιου ξεκινά η μελέτη της αρχαίας ελληνικής, πρώτα με τη μελέτη δύο λόγων του Ιωάννη Χρυσοστόμου και έπειτα με τους *Νεκρικούς Διαλόγους* του Λουκιανού. Παράλληλα, ο Δημάδης της παραδίδει και ορισμένα μαθήματα αριθμητικής. Η πρόοδος της μαθήτριας είναι και πάλι εντυπωσιακή: ύστερα από πέντε μήνες είναι σε θέση να μεταφράσει μόνη της το κείμενο του Λουκιανού. Αποπειράται, μάλιστα, να συνθέσει μύθους κατά το παράδειγμα του Αισώπου, σε αρχαία ελληνική γλώσσα. Στο κείμενο της *Αυτοβιογραφίας* αντιγράφει, δείγματος χάριν, δύο από αυτούς τους μύθους: «Μύθος μυός και βατράχου» (σ. 92-93) και «Μύθος μυών και γαλής» (σ. 93). Και, ενώ η ενόχληση του πατέρα της για την ενασχόληση της κόρης του με τα γράμματα και δη με τις επιστήμες συνεχίζεται και εντείνεται, η διδασκαλία του Δημάδη προχωρά ένα βήμα παραπέρα, στα ομηρικά έπη. Η γλώσσα του Ομήρου θα δυσκολέψει την Ελισάβετ, αλλά και πάλι θα υπερβεί με επιμονή και υπομονή τα εμπόδια. Η διδασκαλία αυτή κράτησε περίπου έναν χρόνο.

Στο διάστημα αυτό η Ελισάβετ, ευτυχισμένη με την εμπειρία της διδασκαλίας από τον φωτισμένο δάσκαλο Δημάδη, προβληματίζεται για την προοπτική του γάμου. «Εις τούτον τον καιρόν η υπανδρεία άρχισε να μου ανοστίζει» αναθυμάται στην αυθιστόρησή της. Αποφασίζει ότι είναι προτιμότερος ο εγκλεισμός της σε μοναστήρι, γεγονός που θα της επιτρέψει να αφοσιωθεί απερίσπαστη στο έργο μελέτης και συγγραφής και, με τον τρόπο αυτόν, θα αποφύγει τους καταναγκασμούς και τις δεσμεύσεις του έγγαμου βίου για μια γυναίκα της τάξης της και της εποχής της. Για πολλούς μήνες η νεαρή Ελισάβετ κατασκευάζει με τη φαντασία της τον μοναστικό της βίο στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου Ζακύνθου, όπου (υποτίθεται ότι) ασχολείται εντατικά με τη μετάφραση στη νεοελληνική των πατερικών κειμένων προς όφελος της κοινωνίας: «Ένας άλλος στοχασμός μου έδιδε πολλήν ευχαρίστησιν, ο οποίος ήτον πώς είχα να εξηγήσω από την Ελληνικήν εις την ημετέραν διάλεκτον διαφόρους εξόχους συγγραφείς της εκκλησίας μας και πώς είχα να τους τυπώσω διά να προξενήσω εις τους άλλους ωφέλειαν και εις τον εαυτόν μου (μωρία παιδιάστικη) τιμήν και δόξαν» (σ. 97).

Η Ελισάβετ καθυστερεί συνειδητά να ανακοινώσει στη μητέρα της την απόφασή της να ακολουθήσει τον μοναστικό βίο κατά έναν χρόνο. Όταν θα το κάνει, θα λάβει μια έντονα αρνητική αντίδραση από εκείνη, που θα την αναγκάσει να καθυστερήσει για έναν ακόμη χρόνο την ανακοίνωση της απόφασής της στον πατέρα της και τον θείο της, αφού προηγουμένως εξασφαλίσει την υπόσχεση της μητέρας της να μην αναλάβει την πρωτοβουλία να μιλήσει εκείνη. Ας σημειωθεί ότι ο θείος της είχε αναλάβει τις υποθέσεις της οικογένειας ελαφρύνοντας τις υποχρεώσεις του πατέρα της που, ως δημόσιο πρόσωπο, όφειλε να δίνει προτεραιότητα στην πολιτική του σταδιοδρομία.

²⁰ Κάθε παραπομπή στο κείμενο της *Αυτοβιογραφίας* αναφέρεται στην πιο πρόσφατη έκδοση του Β. Αθανασόπουλου (Ωκεανίδα 1997). Οι αριθμοί εντός παρένθεσης παραπέμπουν στις σελίδες της συγκεκριμένης έκδοσης.

Με τις κατάλληλες μεθοδεύσεις στην Κέρκυρα, ο πατέρας της, Έπαρχος πλέον της Ζακύνθου, απομακρύνει τον Δημάδη από οικοδιδάσκαλο και η Ελισάβετ αναγκάζεται και πάλι να συνεχίσει αυτοδίδακτη. Όπως και πριν, με το δίγλωσσο αναγνωστικό *Άνθος Χαρίτων*, έτσι και τώρα με ένα άλλο βιβλίο, επίσης δίγλωσσο, με μεταφράσεις από την αρχαία ελληνική στη νεοελληνική, ασκείται στην κατανόηση της γλώσσας μέσα από την αντιστοίχιση πρωτότυπου και μεταφράσματος. Ωστόσο, χάρη στη μεσολάβηση της μητέρας της, ο πατέρας της αναθέτει στον ιεροδιάκονο Βασίλειο Ρωμαντζά τη συνέχιση της εκπαίδευσής της. Η διδασκαλία είναι εντατική, σε καθημερινή βάση, και αφορά τη μετάφραση από την ιταλική προς τη νεοελληνική και αντιστρόφως, μια παράλληλη άσκηση που της επιτρέπει την ταυτόχρονη μελέτη και κατανόηση και των δύο γλωσσών.

Στα δεκαεννιά της πλέον χρόνια η Ελισάβετ συνθέτει έναν διάλογο μεταξύ της Emilia (Αιμιλία) και της Eteivige (Εθελβίγη) με θέμα την υπερνίκηση του πάθους του φθόνου από τον οποίο υποφέρει η δεύτερη, με όπλο τη δύναμη της λογικής, όπως τη συμβουλεύει η φίλη της Αιμιλία. Ο διάλογος, με διακριτό τον απόηχο του διαφωτιστικού πνεύματος, είναι γραμμένος στην ιταλική γλώσσα και παρατίθεται από την ίδια στο κείμενο της αυτοβιογραφίας της (και γι' αυτό άλλωστε διασώθηκε· σσ. 102-109). Θυμίζουμε ότι ο Ελισαβέτιος παράθεσε τη δική του λόγια μετάφραση στην ελληνική (σσ. 109-117), στην αρχική έκδοση, ενώ ο Πορφύρης μετέφρασε το κείμενο του διαλόγου στη δημοτική (σσ. 183-189).

Η περίοδος αποδεικνύεται αρκετά παραγωγική για το συγγραφικό έργο της Ελισάβετ. Σύμφωνα με την *Αυτοβιογραφία* της πάντα, αμέσως μετά τη σύνθεση του διαλόγου, καταπιάνεται με την πεζόμορφη τραγωδία «Enrico o L'Innocenza», γραμμένη επίσης στην ιταλική γλώσσα, με θέμα της την προστασία που η θεία Πρόνοια παράσχει στους αθώους έναντι της αδικίας. Προνομιακοί αναγνώστες της ήταν ο δάσκαλός της Ρωμαντζάς και ο πατέρας της. Ο τελευταίος, εντυπωσιασμένος, προτρέπει την κόρη του να μελετήσει την *Ηθική Φιλοσοφία* (σσ. 117-118). Βρισκόμαστε στα 1820 και η Ελισάβετ συνεχίζει το συγγραφικό της έργο με τη σύνθεση μιας νέας τραγωδίας, ιταλιστί επίσης, για την οποία η μεταγενέστερη εκτίμησή της, κατά την εποχή της συγγραφής της *Αυτοβιογραφίας* (1827 κ.ε.), είναι τέτοια, που δηλώνει αποφασισμένη να τη μεταφέρει στη νεοελληνική, σε μορφή μυθιστορίας πλέον, για να πετύχει ένα καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα.

Η ιστόρηση της συγγραφικής της δράσης διακόπτεται, προκειμένου να εκθέσει τις τρομερές εμπειρίες της από τους σεισμούς του 1820 στο νησί της. Παραθέτει μάλιστα την επιστολή που, με εντολή του πατέρα της, απηύθυνε στον μεγαλύτερο αδελφό της και στην οποία περιγράφει την καταστροφή, για χάρη του αποδέκτη της που απουσιάζει για σπουδές στην Μπολόνια. Έπειτα, η ιστόρηση ξαναπιάνει το νήμα για το συγγραφικό της έργο και η Ελισάβετ αναφέρεται στην επόμενη τραγωδία που συνέθεσε, και πάλι στην ιταλική, με τίτλο «Teano o la Giustizia Legale». Αποτιμώντας τις αδυναμίες εκείνης της σύνθεσης από το παρόν της συγγραφής, η Μουτζάν-Μαρτινέγκου δηλώνει την πρόθεσή της να συμπεριλάβει τη συγκεκριμένη τραγωδία στα έργα της που προτίθεται να εκδώσει, αυτούσια, χωρίς διορθωτικές επεμβάσεις, προκειμένου να δείξει τη φυσική της κλίση προς την τέχνη της τραγωδίας, χωρίς τη στήριξη της γερής εκπαίδευσης στα μυστικά της δραματικής σύνθεσης. Στο κείμενο της *Αυτοβιογραφίας* παρατίθεται η υπόθεση της τραγωδίας (πεζό κείμενο στην ιταλική) και έτσι διασώζονται οι μόνες πληροφορίες που έχουμε για το συγκεκριμένο της έργο (σσ. 123-124).²¹ Στο μεταξύ, η αφήγηση έχει φτάσει στο έτος 1821 και η Ελισάβετ καταθέτει την είδηση της Επανάστασης:

«Εγώ εις τα λόγια του άκουσα το αίμα μου να ζεσταίνεται, επεθύμησα από καρδίας να ήθελεν ημπορώ να ζωστώ άρματα, επεθύμησα από καρδίας να ήθελεν ημπορώ να τρέξω διά να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους, οπού δι' άλλο (καθώς εφαινετο) δεν επολεμούσαν, παρά διά θρησκείαν και διά πατρίδα, και διά εκείνην την ποθητήν ελευθερίαν, η οποία καλώς μεταχειριζομένη, συνηθά να προξενεί την αθανασίαν, την δόξαν, την ευτυχίαν των λαών.»²²

Η είδηση καταφέρνει να φτάσει μέχρι (και να ενθουσιάσει) τη διπλά έγκλειστη κοπέλα, στον οίκο Μουτζάν αφενός, στο γυναικείο σώμα και τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας αφετέρου:

«Επεθύμησα, είπα, από καρδίας, αλλά εκύτταξα τους τοίχους του 'σπητιού οπού με εκρατούσαν κλεισμένην, εκύτταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβίας και ενθυμήθηκα πώς είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία και αναστέναξα, αλλά δεν έλειψα όμως από το να παρακαλέσω τον Ουρανόν διά να ήθελε τους βοηθήσει να νικήσουν, και τοιούτης λογής να αξιωθώ και εγώ η ταλαιπίωρος να ιδώ εις την Ελλάδα επιστρεμμένην την ελευθερίαν και μαζί με αυτήν

²¹ Για τη νεοελληνική απόδοσή του στις σημειώσεις, βλ. σ. 189.

²² Αθανασόπουλος 1997, σ. 124.

επιστρεμμένες εις τας καθέδρας τους τας σεμνάς Μούσας, από τας οποίας η τυραννία των Τούρκων τόσο και τόσο καιρόν τας εκρατούσε διωγμένας.»²³

Περισσότερο συγκλονιστική για την προσωπική της ζωή είναι η είδηση της ίδιας περιόδου για την απομάκρυνση του αγαπημένου της δασκάλου Δημάδη από το νησί και την αδιάφορη, τουλάχιστον, στάση του πατέρα της, Επάρχου της Ζακύνθου.

Είναι η κρίσιμη εποχή κατά την οποία η Ελισάβετ αποφασίζει να ανακοινώσει στον πατέρα της και τον θείο της την απόφασή της για τον εγκλεισμό σε μοναστήρι. Επιλέγει να το κάνει με μια επιστολή, προκειμένου να εξασφαλίσει τη δυνατότητα να αναπτύξει την επιχειρηματολογία της, φοβούμενη πως μια προφορική, πρόσωπο με πρόσωπο γνωστοποίηση της απόφασης, θα προκαλούσε άμεσες αντιδράσεις που δεν θα της έδιναν τον απαραίτητο χρόνο για να αρθρώσει τον αντίλογό της. Πρόκειται για το κεντρικό, κομβικό σημείο της *Αυτοβιογραφίας*. Η επιστολή, γραμμένη πάντα στην ιταλική, αντιγράφεται ολόκληρη από την Ελισάβετ στο αυτοβιογραφικό της κείμενο.

Η αντίδραση την απογοητεύει και την καταρρακώνει. Ο πατέρας της, με μια δεύτερη σκέψη ενός τακτικού ελιγμού, όπως θα αποδειχτεί στη συνέχεια, δηλώνει ότι δεν απορρίπτει συλλήβδην την ιδέα του μοναστικού βίου, αλλά την πρόταση της μονής του Αγίου Ιωάννη στη Ζάκυνθο. Αντιπροτείνει να αναζητήσουν ένα μοναστήρι στην Ιταλία και με τον αντιπερισπασμό αυτόν το ζήτημα μετατίθεται στο μέλλον. Η Ελισάβετ ονειρεύεται τον μοναστικό βίο στη Βενετία και ζητά χρόνο μέχρι τον Οκτώβριο της ίδιας χρονίας (1821) για να δοκιμάσει τον εαυτό της στη στερεότητα της επιλογής της ή στην αναθεώρησή της. Αμετακίνητη στην απόφασή της, τον Οκτώβριο στέλνει δεύτερη επιστολή που και πάλι παρατίθεται στο κείμενο (ιταλιστί, συνοδευμένη από τη μετάφραση του Ελισαβέτιου). Οι αντιδράσεις επιβεβαιώνουν τους φόβους της Ελισάβετ η οποία συνειδητοποιεί πλέον την κάθετη άρνηση τόσο του πατέρα της, όσο και του θείου και της μητέρας της.

Παρά την άκρως δυσάρεστη εξέλιξη στο ζήτημα αυτό για την Ελισάβετ, οι επόμενοι επτά μήνες (έως τον Απρίλιο του 1822), θα αποδειχτούν μια δημιουργική και παραγωγική περίοδος. Με αποφασιστικότητα, οργανωμένο σχέδιο εργασίας και εργώδη προσπάθεια, καταθέτει στο τέλος της περιόδου πέντε νέα δράματα, τρία ελληνιστί (*Ευρύμαχος*, *Ευρύκλεια* και *Θεανώ, Ροδόπη*) και δύο ιταλιστί (*Numitore*, *Licurgo*). Και αυτά τα έργα της έχουν προνομιακούς αναγνώστες τον δάσκαλό της Ρωμαντζά και έναν λόγο αγγλικανό ιερέα και φίλο του, τα σχόλια των οποίων είναι ενθαρρυντικά για τη δημοσιοποίησή (έκδοσή) τους, ως αρκούντως αξιόλογων (σ. 143). Η αυτοβιογραφούμενη Ελισάβετ αναλογίζεται την ευτυχία που βίωσε την περίοδο εκείνη, επειδή, πλάι στις αγαπημένες της ασχολίες της γραφής και της μελέτης, έχει τη δυνατότητα να βγαίνει από το σπίτι. Η τακτική έξοδος από την «οικιακή φυλακή», μία-δύο φορές τον μήνα, ήταν πρωτόγνωρη για την ίδια και οφειλόταν στην πρωτοβουλία του πατέρα της να επισκέπτεται οικογενειακώς ένα μετόχι που διατηρούσε έξω από την πόλη της Ζακύνθου.

Μια λογοκριτική παρέμβαση του Ελισαβέτιου διακόπτει την αφήγηση και η ιστορία του βίου της μεταβαίνει απότομα στην αναφορά της υπόλοιπης συγγραφικής της δραστηριότητας, μετά τον θάνατο του οκτάχρονου αδελφού της Μαρίνου. Η Ελισάβετ γράφει ένα «Όνειρο» για τον θάνατο του αδελφού της, δύο δράματα στα ελληνικά (*Ουράνιος Δικαιοσύνη* και *Πολυκρίτη*) και άλλα δύο στην ιταλική γλώσσα (*Il Tiranno punito* και *Bruto Primo*). Το «Όνειρο» και η «Ουράνιος Δικαιοσύνη» αφιερώνονται στον λόγιο θείο της, «ευγενέστατο κύριο ιππότη μεγαλόσταυρο» Αντώνιο Κομούτο και τη σύζυγό του, οι οποίοι αποδέχονται με χαρά την προσφορά, διαβάζουν και επαινούν τα κείμενά της.

Είναι η εποχή που η Ελισάβετ αποφασίζει να μάθει γαλλικά και ασκείται με τη βοήθεια του δασκάλου της Ρωμαντζά. Η περιορισμένη του γαλλομάθεια, όμως, δεν θα της επιτρέψει μια γρήγορη κατάκτηση της ξένης γλώσσας. Παρ' όλ' αυτά, θα τολμήσει να στείλει επιστολή στον πατέρα της, που βρίσκεται στην Κέρκυρα, συνταγμένη στη γαλλική γλώσσα. Η επιστολή, που παρατίθεται στο κείμενό της και μαρτυρά λανθασμένες γλωσσικές χρήσεις, κυρίως λόγω επίδρασης της ιταλικής,²⁴ κερδίζει τον θαυμασμό του πατέρα της. Το περιεχόμενο της επιστολής δείχνει την προσήλωση της συντάκτριας στη μελέτη γλωσσών και γραμματειών: ζητά από τον πατέρα της να της εξασφαλίσει δύο λεξικά, ένα ιταλογαλλικό και ένα γαλλοιταλικό. Είναι ευνόητο ότι η ιταλομαθής Ελισάβετ προσεγγίζει τη γαλλική με διάμεσο την ιταλική γλώσσα.

Συνεχίζει το συγγραφικό της έργο με τη σύνθεση δύο ακόμη δραμάτων (*Σμέρδης ήτοι η Τιμωρημένη Απάτη* και *Numa*). Στους καλοκαιρινούς μήνες η εργασία της περιορίζεται στην ποιητική άσκηση, με τη σύνθεση ανακρεόντων στίχων και ωδών. Η θερινή ποιητική ενασχόληση παρουσιάζεται από την ίδια ως

²³ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 124-125.

²⁴ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 193-194.

πάρεργο και ίσως γι' αυτόν τον λόγο δεν μας παραθέτει δείγματα των συνθέσεών της, με την εξαίρεση δύο ιταλικά γραμμένων στροφών της («La Pastorella», σ. 148). Η Μουτζάν-Μαρτινέγκου εστιάζει στο δραματικό της έργο και φαίνεται πως με αυτό επιθυμεί να συνδεθεί η φυσιογνωμία της ως συγγραφέως. Δεν αποκλείει όμως την ποιητική δημιουργία. Μοιάζει να μεταθέτει για το μέλλον την όποια διεκδίκηση της ταυτότητας της ποιήτριας, όταν θα έχει εμπεδώσει την ποιητική τέχνη και θα έχει βεβαιωθεί για τη λογοτεχνική αξία των στίχων της:

«[...] και μία τοιαύτη ανάγνωσις με έκαμε να λάβω τόσην όρεξιν διά να συνθέσω και εγώ στίχους, οπού ενταυτώ αρπάζω το κονδύλι και συνθέτω εις το ίδιον μέτρον μίαν ωδήν, από την οποίαν αντιγράφω εδώ κάτω δύο στροφαίς ως διά ένα δείγμα των αρχαρίων μου στίχων, έπειτα από τούτην έγγραφα και άλλαις επάνω εις ηθικαίς υποθέσει, ανάμεσα εις ταις οποιαίς έχω και μίαν γραμμένην εις τον θάνατον του αγαπημένου μου αδελφού. Εγώ έως τώρα δεν ψηφώ διά τίποτες όσους στίχους και αν έχω γραμμένους, διατί θέλω πρώτον να κριθούν από κανένα οπού να έχει συνθεμένους στίχους και οπού να είναι αυτοί οι στίχοι του τυπωμένοι και επαινεμένοι από όλους.»²⁵

Είναι πολύ χαρακτηριστική η προσοχή που δίνει στην κριτική υποδοχή του έργου της, εδώ των ποιημάτων που συνθέτει και θα συνθέσει και στο μέλλον. Ανάλογο ενδιαφέρον εκδηλώνεται και σε άλλα σημεία της *Αυτοβιογραφίας* της. Στο συγκεκριμένο παράθεμα εμφανίζεται με υψηλές απαιτήσεις για την καλλιτεχνική ποιότητα των στίχων της και προσδοκά μια αυστηρή κριτική από καταξιωμένους ομοτέχνους. Η συγκεκριμένη προσδοκία αποτελεί συχνότατη δήλωση των γυναικών που διεκδικούν μια δημόσια και ισότιμη με τους άνδρες αναγνώριση του καλλιτεχνικού τους έργου, κάθε φορά που αντιλαμβάνονται, εμφανέστερους ή αφανέστερους έμφυλους περιορισμούς και διακρίσεις σε βάρος τους.

Από τον Σεπτέμβριο του 1824, η Ελισάβετ συνεχίζει το συγγραφικό της έργο συνθέτοντας δύο κωμωδίες (στα ιταλικά την κωμωδία *I Pastori amici* και στα ελληνικά την κωμωδία *Φιλάργγυρος*), δύο δράματα (*Gli effetti della Discordia* και *Camillo*, ιταλιστί) και το σύγγραμμα *Εσθήρ*. Και, ενώ την ίδια χρονιά την συγκλονίζει η είδηση του θανάτου του αγαπημένου της δασκάλου Δημάδη στα Κύθηρα, η αφήγηση του βίου της γρήγορα επανέρχεται στη «γραμματισμένη» ζωή της, όπως την ονομάζει, στη συγγραφική της δηλαδή δράση. Την απασχολεί ιδιαίτερα το δράμα της *Camillo*, το οποίο διάβασε ο δάσκαλός της Ρωμαντζάς και μέσω αυτού ο θεός της Κομούτος, που βρήκε αδυναμίες στη γλώσσα του. Η επιφυλακτική κριτική στάση του αναγνώστη-θείου της την προβληματίζει και συμπεραίνει ότι η γλώσσα της παρουσιάζει αδυναμίες λόγω της μίμησης ενός ιστορικού βιβλίου που είχε πρόσφατα διαβάσει. Αμέσως αποφασίζει να αναστείλει κάθε συγγραφή στην ιταλική μέχρι να βελτιώσει το γλωσσικό της όργανο. Επιλέγει το *Δεκαήμερον* του Βοκάκιου ως το τελειότερο δείγμα της ιταλικής πεζογραφίας για να ασκηθεί στην ανάγνωση, την αναδιήγηση από μνήμης των ιστοριών του και τη σύνθεση νέων μύθων από την ίδια («Il padrone generoso», «Pentuzio», «I due amici» και «Ed Ipromene»). Ως κριτής-αναγνώστης επιστρατεύεται και πάλι ο θεός της Κομούτος, που δηλώνει ικανοποιημένος αυτή τη φορά από τη βελτίωση στη γλώσσα της. Μέσα στον ίδιο χειμώνα (1824-1825), η Ελισάβετ συνθέτει ακόμη ένα δράμα (*Σέσωστρις*) και δύο κωμωδίες (*Καλός Πατήρ* και *Μητρυιά*).

«Εις πέντε χρονών διάστημα, δηλαδή από το τέλος του 1820 έως το 1825, εσύνθεσα εικοσιδύο θεατρικά συγγράμματα και έκαμα παύσιν» (σ. 151), δηλώνει η ίδια με πλήρη συνείδηση της συγγραφικής ταυτότητας και της ολοκλήρωσης ενός πρώτου κύκλου συγγραφικής της παραγωγής, διόλου ευκαταφρόνητης ποσοτικά και μάλλον ενδιαφέρουσας ποιοτικά: μάλλον, γιατί μόνον υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, όσο αγνοούμε τα ίδια τα κείμενα.

Επανερχόμενη στον εκτός της συγγραφικής της δράσης κύκλο της οικογενειακής ζωής, η Ελισάβετ διηγείται επεισόδια του βίου της που σχετίζονται με την απώλεια της αγαπημένης της εξαδέλφης και τη μακρόχρονη απουσία του αδελφού της Νικόλαου και κυρίως του πατέρα της στην Ιταλία, μια απουσία που στέκεται αφορμή για έντονη αλληλογραφία της με τον πατέρα της και τον αδελφό της. Η απουσία των δύο ανδρών, η βιωμένη από την ίδια ως εγκατάλειψη των τριών γυναικών στο σπίτι (της ίδιας, της αδελφής της και της μητέρας της) κάτω από την προστασία πάντα του θείου της, η έλλειψη πατρικής αγάπης προς τις δύο κόρες και η αμέλεια για τις οικογενειακές υποχρεώσεις που καταλογίζει στον πατέρα της, δίνουν την ευκαιρία να εκδηλωθεί η έμφυλη συνείδηση της γράφουσας:

«[E]γώ δεν έβλεπον τίποτες άλλο, παρά τρεις γυναίκα (δηλαδή με την μητέρα μου και την αδελφή μου) γεμάται από θλίβιν, χωρίς να έχουν κανένα μέσον διά να διασκεδάσουν, δεν έβλεπον τίποτες άλλο παρά ένα πατέρα, οπού να μη ψηφά τελείως τα πατρικά του χρέη, και ενταυτώ δεν έβλεπον τίποτες άλλο, παρά ένα άνθρωπον καταπολλά ηγαπημένον μου, οπού να έχη χρεία από ελέγχους και

²⁵ Αθανασόπουλος 1997, σ. 148.

οπού να μην έχη μήτε πατέρα, μήτε μητέρα διά να τον ελέγξη. Ποίον ρήτορα έχω να βάλω να ομιλήση διά τας άνωθεν δυστυχισμέναις γυναίκαίς; [...]

Εμείς η μαύραις γυναίκες όντας γεναμέναις από την φύσιν πλέον αισθητικαίς, όντας καταδικασμέναις από την συνήθειαν να ήμεθα πλέον υποκείμεναις εις τους πατέρας αφ' ό,τι είναι οι άνδρες, γροικούμεν την πατρικήν αγάπην περισσότερο, και περισσότερο φροντίζομεν να δειχνώμασθε εις τους πατέρας υποταγαμέναις. Από το άλλο μέρος χρεωσείτε [ενν. όλοι οι πατέρες], διατί είναι θηλυκά να τα αγαπάτε καλήτερα, επειδή και αυτά (ομιλώ διά τα θηλυκά της πατρίδος μου), όντας φυλακωμένα εις ένα 'σπήτι έχουσι περισσότερον χρείαν από την πατρικήν φροντίδα σας.»²⁶

Ο λόγος που η Ελισάβετ απευθύνει στον πατέρα της²⁷ μας εντυπωσιάζει για την παρρησία του, δεδομένης της πατριαρχικής αυστηρότητας με την οποία λειτουργούσε η οικογένεια Μουτζάν. Η ίδια, άλλωστε, η Ελισάβετ αναλογίζεται το τόλμημά της ως εξής: «πιάνω τέλος πάντων το κονδύλι και του κάμνω την πλέον παθητικήν και ενταυτώ την πλέον ελεύθερη και τρομεράν γραφήν, οπού ποτέ να έκαμε θυγατέρα εις τον πατέρα της» (σ. 154). Με το ίδιο θάρρος και ελευθεριότητα αφηγείται και στην αυτοβιογραφία της όσα τόλμησε τότε να γράψει στις επιστολές προς τον πατέρα της: «Απεθυμούσα να μην ήθελε κάμω γνωσταίς εις τους μεταγενέστερους τούταις ταις σύγχυσαις οπού εγώ έλαβα εξ αιτίας του πατρός μου, αλλά δεν ημπορούσα να κάμω αλλέως, διατί απεφάσισα να μη κρύψω τίποτες από τα περιστατικά της ζωής μου [...]» (σ. 154). Η «αποκαλυπτική» γραφή που δήλωνε ότι επιδίωκε στην αυτοβιογραφία της, ήταν και ο λόγος για τη λογοκριτική παρέμβαση του γιου και εκδότη της Ελισαβέτιου.

Ας προσέξουμε ότι στο παραπάνω παράθεμα η Ελισάβετ κάνει λόγο για όλες τις γυναίκες και μιλά εξ ονόματος αυτών και έχει, επομένως, συνείδηση για τον περιορισμό των γυναικών ως συλλογικό υποκείμενο που ορίζεται από την κατηγορία του φύλου. Είναι, επίσης, αξιοπρόσεκτο ότι έχει υπόψη της ειδοποιές διαφορές με τις γυναίκες των άλλων περιοχών («ομιλώ για τα θηλυκά της πατρίδος μου»). Είναι ασφαλώς αναμενόμενη η πεποίθησή της για τη φυσική καταγωγή των «γυναικείων» γνωρισμάτων («όντας γεναμέναις από την φύσιν πλέον αισθητικαίς»), αλλά θα ήταν μη αναμενόμενη η, τόσο νωρίς στην ιστορία της νεοελληνικής συνείδησης, αντίληψή της για τον κοινωνικό επικαθορισμό των έμφυλων ρόλων («όντας καταδικασμέναις από την συνήθειαν να ήμεθα πλέον υποκείμεναις εις τους πατέρας αφ' ό,τι είναι οι άνδρες»). Η αντίφαση που διαπιστώνεται στο χωρίο αυτό, από τη μια πλευρά να φυσικοποιείται η γυναίκα και, από την άλλη, να επικαθορίζεται η θέση και ο ρόλος της από λόγους ιστορικούς και κοινωνικούς, δείχνει το μεταίχμιακό σημείο μετάβασης στο οποίο βρίσκεται η Μουτζάν-Μαρτινέγκου, από έναν συμβατικότερο ή παραδοσιακότερο, ουσιοκρατικό τρόπο σκέψης, σε μια κοσμοαντίληψη στηριγμένη στη λογική και την παρατήρηση, με έμμεσες αλλά σαφείς απηχήσεις του πνεύματος του Διαφωτισμού. Την αντιφατική αυτή συνύπαρξη των διαφορετικών νοοτροπιών στη σκέψη και την αντίληψη της Ελισάβετ θα τη δούμε αναλυτικότερα λίγο παρακάτω.

Η πλέον ξεκάθαρη φωνή του πνεύματος του Διαφωτισμού ηχεί στην ιστορία της Ελισάβετ κάθε φορά που αναφέρεται στον βαθύτερο λόγο της απομάκρυνσής της από τα εγκόσμια, της αφοσίωσής της στη μελέτη και της προσήλωσής της στη συγγραφή: «διά μέσου της σπουδής να γίνω ωφέλιμη εις την ανθρωπότητα» (σ. 157). Το ιδεώδες και η πίστη στη δυνατότητα της ανθρώπινης κοινωνίας να βελτιώνεται στηριζόμενη στη λογική, την παιδεία, την επιστήμη, υπόκειται της προσωπικής απόβλεψης της Ελισάβετ. Με αυτό το σκεπτικό (αλλά και τον καημό) θα επανέλθει στο ζήτημα της απόσυρσής της από τον προδιαγεγραμμένο εγκόσμιο βίο, που προέβλεπε για την ίδια τον γάμο και την οικογένεια, με νέα αιτήματα προς τον σταθερά απορριπτικό πατέρα της, καταφυγή σε φαντασιώσεις μιας ονειρικής μετακόμισής της στο υποστατικό της οικογένειας, λίγο έξω από την πόλη της Ζακύνθου, και διαβίωσής της εκεί σε συνθήκες ηρεμίας και απόλυτης αφοσίωσης στη μελέτη και τη συγγραφή, αλλά και με τη συγγραφή νέων έργων. Βρισκόμαστε στις αρχές του 1826 και η Ελισάβετ γράφει ένα σύγγραμμα *Περί Οικονομίας*.

Τον Μάιο του 1826 πεθαίνει ο τελευταίος της δάσκαλος Ρωμαντζάς, αυτός που για μια επταετία δίδαξε στην Ελισάβετ αρχαίους έλληνες συγγραφείς, Λογική, Γεωμετρία και Λατινικά. Είναι, επίσης, η στιγμή της επανόδου από την Ιταλία στη Ζάκυνθο του αδελφού και του πατέρα της. Από τη στιγμή αυτή και έπειτα ξεκινά ο αγώνας και η αγωνία της Ελισάβετ να πείσει την οικογένειά της να αποφύγει τον έγγαμο βίο για να αφοσιωθεί ελεύθερη στη μελέτη και τη συγγραφή και επινοεί γι' αυτό διάφορες λύσεις-διεξόδους.

²⁶ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 154-155.

²⁷ Ο λόγος μάς μεταφέρεται έμμεσα από την αφήγησή της, καθώς, γι' αυτή τη συγκεκριμένη αλληλογραφία, δεν μας παραθέτει μέρος ή δείγματα των επιστολών της.

Εκτός από την επιλογή του μοναστικού βίου, ζητά την άδεια να αποσυρθεί στο μετόχι της οικογένειας σε μια ακόμη απέλπιδα προσπάθεια να αποφύγει τον γάμο τον οποίο αντιλαμβάνεται ως σκλαβιά:

«Εγώ εφοβόμουν μεγάλως όλα εκείνα τα κακά οπού ημπορούν να συνέβουν εις μίαν υπανδρευμένην, αλλά περισσότερον από όλα εφοβόμουν μεγάλως μην είχε τύχη να πάρω κανένα από εκείνους τους άνδρας οπού θέλουν να έχουν την γυναίκα τους ωσάν σκλάβα, και την νομίζουν διά κακήν, οπόταν αυτή ωσάν σκλάβα δεν θέλει να φέρεται.»²⁸

Η σταθερή άρνηση της οικογένειάς της οδηγεί την Ελισάβετ σε αδιέξοδο και η σκέψη του θανάτου την απασχολεί ως μια πιθανή λύση του δράματός της. Μια δεύτερη, ψυχραιμότερη και ωριμότερη σκέψη τη φέρνει στην απόφαση να φύγει κρυφά και μόνη της στην Ιταλία. Η λύση είναι πολύ τολμηρή, παράτολμη, σχεδόν ανέφικτη (όπως αποδεικνύεται άλλωστε στη συνέχεια), αν σκεφτεί κανείς ότι πρόκειται για μια έγκλειστη στο σπίτι που δεν έχει την εμπειρία και τη δεξιότητα να ταξιδέψει μόνη της και λάθρα από τη Ζάκυνθο με καράβι, μέσω Κέρκυρας, στην άγνωστη Ιταλία. Η πραγματική νυκτερινή έξοδος από το σπίτι θα έχει μια άδοξη κατάληξη. Η Ελισάβετ είναι ανήμπορη να κινηθεί στους δρόμους και εκτεθειμένη σε πολλούς κινδύνους. Πολύ γρήγορα θα αναζητήσει το σπίτι της και τη σωτήρια επιστροφή σε αυτό, την οποία εξεικονίζει με μια άκρως χαρακτηριστική παρομοίωση: «Το 'σπίτι μου τότε το είχα εμπρός εις τα 'μάτια μου, και το εκύτταζα με εκείνον τον καϋμόν οπού ο Αδάμ και η Εύα εκύτταζον τον επίγειον παράδεισον» (σ. 165). Ευτυχώς, η επιστροφή ολοκληρώνεται χωρίς να αντιληφθεί το παραμικρό κανείς ένοικος του σπιτιού.

Αξίζει, όμως, να σταθούμε στα σχέδια της Ελισάβετ για τη φυγή της στην Ιταλία, έστω κι αν αυτά ματαιώθηκαν. Η ίδια, άλλωστε, τα παρουσιάζει αναλυτικά στην αφήγησή της, μολοντί έχει ήδη διηγηθεί το περιστατικό της νυκτερινής απόπειρας φυγής της και της άδοξης επιστροφής στην ασφάλεια του σπιτιού. Φαίνεται πως η Αυτοβιογραφία της, πέρα από οτιδήποτε άλλο, είναι και ο χώρος αναβίωσης του ανέφικτου, ή ματαιωμένου, μέσω της αφήγησης. Το σχέδιό της, περισσότερο ονειρικοί πόθοι ενός τραγικά εγκλωβισμένου ανθρώπου παρά οργανωμένο στρατηγικά πλάνο με διασφαλισμένη επιτυχή έκβαση, προέβλεπε τη φυγή με πλοίο στην Κέρκυρα και τη διαμονή της εκεί ως υπηρέτρια σε μια οικογένεια έως ότου βρεθεί η συντροφιά για να μεταβεί στη Βενετία. Εκεί σκόπευε να διαμείνει σε συγγενείς της τις πρώτες ημέρες, μέχρι να ρυθμιστεί η τοποθέτησή της σε ένα μοναστήρι, η τακτική της έξοδος για να επισκέπτεται την ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, ο τρόπος του καθημερινού βίου που θα εξασφάλιζε την απρόσκοπτη ενασχόλησή της με τη σπουδή και το γράψιμο. Ευσεβείς πόθοι ασφαλώς, αλλά τόσο εγκαρδιωτικοί για έναν άνθρωπο που ανήμπορος και εγκλωβισμένος ζητούσε με τόσο πάθος την ελευθερία της αυτοδιαχείρισής του. Και, ταυτόχρονα, ένας άνθρωπος με όνειρα και φιλοδοξίες τόσο υψηλές. Απόληξη όλου αυτού του σχεδίου θα ήταν η συγγραφική της πορεία με την αναγνώριση και δημοσιοποίηση του έργου της: «Οσον δε διά τα συγγράμματά μου, εστοχαζόμουν να τα δώσω να τα κυττάζουν οι πλέον εξαίρετοι κριτικοί, και έπειτα αφ' ου ήθελεν επιτύχουν τον κοινόν έπαινον εις τα θέατρα, να τα τυπώσω» (σ. 170).

Κάθε σχέδιο διαφυγής και κάθε λύση στα αδιέξοδά της που επινοεί η Μουτζάν-Μαρτινέγκου αποβλέπουν στη διάσωση του συγγραφικού της έργου, την αναγνώρισή του και τη δημοσίευσή του. Μόνιμη έγνοια της είναι να εξασφαλίσει την κριτική εκτίμηση και, με το ανάλογο κύρος, το έργο της να διαβαστεί από τους αναγνώστες. Έτσι, τα συγγράμματά της παίρνουν σάρκα και οστά, αντιμετωπίζονται από την ίδια ως παιδιά της και τους απευθύνει τον λόγο ζωντανεύοντάς τα σχεδόν ως πρόσωπα της αυτοβιογραφούμενης μυθοπλασίας-ιστορίας της. Είναι χαρακτηριστικό πως, όποια λύση και αν προκρίνει στο μυαλό της, τον θάνατο ή τη φυγή από το σπίτι, η μέριμνά της στρέφεται γύρω από την τύχη των συγγραμμάτων της. Αξίζει να παρακολουθήσουμε από κοντά τις ζωντανές εικόνες που δημιουργεί με τον λόγο της. Η πρόσκαιρη απόφαση να επιλέξει τη λύση του θανάτου θα την οδηγήσει στις εξής σκέψεις:

«Και σεις, μαύρα μου συγγράμματα, 'που σας αγαπούσα και ήθελα το καλόν σας, ό,τι λογής μία αγαπητή μητέρα το θέλει εις τα τέκνα της, έχετε κλεισμένα εδώ μέσα 'που σας έχω, να χορτάσητε την κοιλιαν των σαράκων, ή έχει κανένα καιρόν ο αδελφός μου να σας ευγάλη και να σας δώση εις τους δούλους του διά να σας ξεσχίζουν, και να μεταχειρίζονται τα μέλη σας εις τας χρείας του μαγειρείου; Εγώ αποθνήσκω, αλλά πόσον ο θάνατός μου ήθελε με λυπεί ολιγώτερον ανίσως ημπορούσα να σας παραδώσω εις κανένα σπουδαίον, εις κανένα 'που να τιμά, και όχι να καταφρονή τα γεννήματα της αγχινοιάς!»²⁹

²⁸ Αθανασόπουλος 1997, σ. 160.

²⁹ Αθανασόπουλος 1997, σ. 161.

Παρόμοια, και η προετοιμασία της για τη νυκτερινή φυγή από το σπίτι δείχνει μια ιδιαίτερη φροντίδα για τα συγγράμματά της, το πολυτιμότερο αντικείμενο που μεταφέρει και για τα οποία διακινδυνεύει ολομόναχη στους νυκτερινούς και άγνωστους σε αυτήν δρόμους της πόλης της Ζακύνθου:

«Εδώ τέλος πάντων ήλθε το βράδυ· εγώ είχα προτίτερα βαλμένα εις ένα ζιμπύλι όλα μου τα συγγράμματα και καμπόσα τάλληρα (τα οποία οι γονείς μου μού τα είχασι δομένα διά καλόν χέρι, buona mano), επάνω από αυτά και από τα συγγράμματά μου είχα βαλμένα ολίγα χρειάζόμενα ρούχα μου...»³⁰

Μια τελευταία, ατελέσφορη επίσης, προσπάθεια της Ελισάβετ ήταν και η επιστολή που έστειλε κρυφά από την οικογένειά της σε συγγενή τους στη Βενετία για να προχωρήσει στις απαραίτητες συνεννοήσεις με ένα μοναστήρι εκεί, ώστε να μεταφερθεί σε αυτό. Εντέλει, η Ελισάβετ φτάνει να κατανοήσει ότι ήταν αδύνατο να αποφύγει τον γάμο και, έτσι, αναγκάζεται να υποταχτεί και να συγκατανεύσει στην άτεγκτη απόφαση της οικογένειάς της. Τώρα, όμως, ξεκινούσε μια ακόμη δυσάρεστη και βασανιστική διαδικασία, της εύρεσης του κατάλληλου γαμπρού και της υπογραφής του καλύτερου συμβολαίου γάμου. Μεσολαβούν έξι περίπου μήνες χωρίς αποτέλεσμα στην ανεύρεση γαμπρού και η Ελισάβετ βρίσκει την ευκαιρία να επαναπροτείνει τη λύση του μοναστηριού, χωρίς όμως και πάλι να εισακουστεί. Στα 1828 πια και με πρόταση του θείου της Αντώνιου Μουτζάν, ο πατέρας της αποφασίζει να μετακινηθεί η οικογένεια στην Ιταλία για την ανεύρεση εκεί γαμπρών για τις δύο κόρες του. Το ταξίδι έχει αρχίσει να σχεδιάζεται, όταν ανακοινώνεται απρόοπτα ότι βρέθηκε γαμπρός για την Ελισάβετ. Η συζήτηση όμως με τον νέο γαμπρό για τη συμφωνία του συμβολαίου γάμου μένει εκκρεμής για δεκαέξι μήνες και, όταν ξεκινούν οι συνεννοήσεις για την προίκα, ο υπονήπιος γαμπρός φαίνεται να κωλυσιεργεί για άλλους τέσσερεις μήνες, μάλλον με την προσδοκία να αυξηθεί η αξία της προτεινόμενης προικοδότησης. Η διαδικασία αυτή και οι πολύμηνες διαπραγματεύσεις δίνονται με εκτενείς αναφορές από τη Μουτζάν-Μαρτινέγκου, ίσως επειδή θέλει να δείξει τον προσβλητικό και βάρβαρο χαρακτήρα τους για τη μέλλουσα νύφη και, έτσι, να δικαιολογήσει την ορθότητα της προτίμησής της στον μοναστικό βίο. Το συμβόλαιο γάμου τελικώς υπογράφεται (1830) και η Ελισάβετ γνωρίζει τον μέλλοντα σύζυγό της. Η εντύπωση που μας μεταφέρει είναι συγκρατημένα θετική, με μια ρητή επιφύλαξή της για τον ενδεχομένως φιλοχρήματο χαρακτήρα του, μια από τις λίγες έμμεσες αναφορές που ο Ελισαβέτιος επέτρεψε να παραμείνουν στο κείμενο. Ο γάμος πραγματοποιείται και η Μουτζάν-Μαρτινέγκου κλείνει την ιστορία της, το πρώτο μέρος του βίου της, στις 26 Ιουνίου του 1831, ως εξής:

«Σήμερον εις ταις 26 του Ιουνίου 1831, τελειώνω το ένα μέρος της ιστορίας μου, το δε άλλο μέρος θέλω το γράψω εις το γήρας (ανίσως και γηράσω), εις το οποίον θέλει κάμω γνωστόν, ανίσως και τούτος ο άνδρας οπου παίρνω είναι αληθώς τόσον ενάρετος, καθώς ο κόσμος μου τον λέγει.

Δεν επρόφθασα να διαβάσω τούτο το σύγγραμμά μου διά να το διορθώσω και φοβούμαι μην ευρεθούν πολλά σφάλματα.»³¹

Τα γεγονότα της ζωής της που ακολούθησαν ανέδειξαν τον τραγικό χαρακτήρα των λόγων της. Η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου πεθαίνει την ίδια χρονιά, λίγες ημέρες μετά τον τοκετό, χωρίς να προλάβει να δημοσιεύσει τα συγγράμματά της. Η τύχη που τους επιφύλαξε η ιστορία ήταν, όπως είδαμε, ο σχεδόν πλήρης αφανισμός. Ελάχιστα σπαράγματα του έργου της διασώθηκαν και, ασφαλώς, η λογοκριμένη εκδοχή της *Αυτοβιογραφίας* της.

Η αυθιστόρηση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου είναι το πρώτο γνωστό σε μας αυτοβιογραφικό κείμενο γυναίκας στην ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας. Διαθέτει τα βασικά, τυπικά γνωρίσματα του συγκεκριμένου γραμματειακού είδους: την ταύτιση συγγραφέα-αφηγητή-πρωταγωνιστή, την αναδρομική αφήγηση στην προσωπική, «πραγματική» του ζωή, την ανάδειξη της ιστορίας της δικής του προσωπικότητας.³² Ως προς την τυπολογική διάκριση των αυτοβιογραφιών σε συμβατικές, λογοτεχνικές και νεωτερικές,³³ η ιστορία της Ελισάβετ εντάσσεται στις αυτοβιογραφίες λογοτεχνικού τύπου. Και αυτό επειδή η «εξιστόρηση της ζωής και της δραστηριότητας» της αυτοβιογραφούμενης Μουτζάν-Μαρτινέγκου γίνεται «με έμφαση στην προσωπική, βιοματική διάσταση και σημασία και στα πλαίσια μιας, περισσότερο ή λιγότερο, συστηματικής ενδοσκοπήσης και μιας εμβάθυνσης στη διαμόρφωση, εξέλιξη και ιδιοσυστασία της

³⁰ Αθανασόπουλος 1997, σ. 163.

³¹ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 177-178.

³² Βλ. Lejeune 1988, σσ. 3-30 & 119-136.

³³ Μια διάκριση που στηρίζεται σε διαφορετικές ειδολογικές πρακτικές, διαφορετικές πρακτικές γραφής· βλ. Πασχαλίδης 1993, σσ. 51-74.

προσωπικότητάς [της]».³⁴ Η αφήγηση δεν εστιάζεται στα γεγονότα, αλλά προσέχει περισσότερο την ερμηνευτική τους προσέγγιση, καθώς και τη βιωματική τους πρόσληψη. Έτσι, διαβάζουμε μάλλον μια «μαρτυρία για το πρόσωπο» της Ελισάβετ, παρά μια «προσωπική μαρτυρία» της.³⁵

Πράγματι, στην *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου αυτό που διαβάζουμε δεν είναι μια ενιαία γραμμική αφήγηση που αναπαριστά τη ζωή και τη δράση της Ελισάβετ όσο, και κυρίως, την ανασύσταση, διαμέσου της μνήμης και της αφήγησης, του αγώνα και της αγωνίας της πρωταγωνίστριας να διαφύγει από τον εγκλεισμό της έμφυλης οικογενειακής της αποστολής. Δεν παρακολουθούμε την εξωτερική δράση προσώπων, όσο την εσωτερική περιπέτεια μιας γυναίκας, που απεγνωσμένα και τραγικά αντιπαλεύεται τον λόγο της πατριαρχίας και τις δομές του, αυτό που η ίδια περιέγραψε τόσο χαρακτηριστικά: «το παλαιόν, βάρβαρον και αφύσικον και απάνθρωπον ήθος, οπού θέλει ταις γυναίκαϊς ξεχωρισμέναις από την ανθρωπίνην εταιρίαν» (σ. 82). Τα δεσμά εγκλεισμού στη σιωπή του οίκου, στη «φυσική» αποστολή της γυναίκας, είναι που επιχειρεί να διαρρήξει με τις πράξεις και τα επιχειρήματά της. Και αυτή η διαδοχή πράξεων, λόγων, επιχειρημάτων, προβληματισμών κ.λπ., είναι που ανασυστήνεται στο κείμενο και συνθέτει τη «ζωή» της. Η αυτοβιογραφία ως ένα είδος κειμένου, ένας τρόπος να αφηγηθεί κανείς τα πράγματα, επιλέγεται από τη Μουτζάν-Μαρτινέγκου για να κατατεθεί αυτή η αγωνία, να αρθρωθεί ο λόγος της διαμαρτυρίας, να πάρει σχήμα και μορφή ο γυναικείος και «φεμινιστικός»³⁶ της λόγος ή, και αντιστρόφως, αυτός ο λόγος να δώσει περιεχόμενο και υπόσταση στην αυτοβιογραφία της.

Θα δούμε πρώτα τον «φεμινιστικό» χαρακτήρα του αυτοβιογραφικού κειμένου της, μια διάσταση του έργου της που προσελκύει και σήμερα την αναγνωστική προσοχή, για τον βαθμό αυτοσυνειδησίας του έμφυλου υποκειμένου του. Γιατί η Μουτζάν-Μαρτινέγκου δεν αντιλαμβάνεται μόνο τον εν γένει αποκλεισμό των γυναικών από την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και τις εσώτερες διαβαθμίσεις της γυναικείας καταπίεσης, όπως διαμορφώνονται χάρη και σε κοινωνικές και ιστορικές παραμέτρους. Γνωρίζει, και είδαμε ότι το διατυπώνει ρητά, πως η δεινή της θέση δεν οφείλεται απλώς στο φύλο της, αλλά και στον επικρατούμενο του εξαιτίας της κοινωνικής θέσης της οικογένειας Μουτζάν και, επιπλέον, της επιλογής του πατέρα και του θεού της να τηρήσουν με αυστηρή προσήλωση το «παλαιόν ήθος» («διατί το 'σπήτι μας μόνον εβάσταζεν εις το άκρον το παλαιόν ήθος του κλεισίματος»· σ. 152). Γνωρίζει ότι άλλες οικογένειες της Ζακύνθου, μολονότι ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη, εντούτοις δεν είναι το ίδιο αυστηρές στην τήρηση της πατριαρχικής δομής και νοοτροπίας. Ότι οι συντοπίτισσές της απολαμβάνουν έναν, περιορισμένο έστω, βαθμό ελευθερίας, ενώ και οι σύγχρονές της γυναίκες στις χώρες της Ευρώπης, ανάλογης κοινωνικής θέσης, απολαμβάνουν μια έστω πρωτοβάθμια χειραφέτηση. Η ανάπτυξη μιας «φεμινιστικής» συνείδησης της Ελισάβετ είναι διάσπαρτη στο κείμενο της αυθιστόρησής της. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα είναι το ακόλουθο σημείο, που αφορά την απόφαση της λαθραίας φυγής της στην Ιταλία:

«Εις όλην την Ευρώπην είναι ελευθερία εις ταις γυναίκαϊς, και το βάρβαρον ήθος της Ζακύνθου, οπού βαστά ταις κοπέλλαις κλεισμέναις είναι από όλους μισητόν, όθεν εγώ με δίκαιον ενόμιζα, πως και η Βενετία, και όλαις η άλλαις χώραις ήθελε 'γροικήσουν με σπλάχνος τα δικαιώματά μου. Αληθώς η Ζάκυνθος εστοχαζόμουν πως ήθελε να τ' αποβάλη· αλλά τι είναι η Ζάκυνθος εμπρός εις την Ευρώπην; Από το άλλο μέρος, εγώ δεν εφρόντιζα τίποτε διά τους ονειδισμούς της, επειδή και εξ αιτίας του βαρβάρου ήθους της είχα αναγκασθή να πράξω έργον τόσον απαίσιον.»³⁷

Είναι εμβληματική σχεδόν η ρήση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου στο απόσπασμα αυτό για τα ατομικά, ανθρώπινα δικαιώματά της και το αίτημα της ελεύθερης άσκησής τους από την ίδια: «όλαις η άλλαις χώραις ήθελε 'γροικήσουν με σπλάχνος τα δικαιώματά μου». Η συγκεκριμένη φράση συμπεκνώνει τη «φεμινιστική» ιδεολογική στάση και αντίληψή της, μια έκφραση της φιλελεύθερης εκδοχής του φεμινισμού, που διακινείται αυτά τα χρόνια ως αίτημα και επιχειρηματολογία στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τον φιλελεύθερο τρόπο σκέψης, πρωταρχικό πολιτικό μέλημα είναι η ελευθερία του ατόμου και η απρόσκοπτη άσκηση των δικαιωμάτων του, προκειμένου αυτό να αναπτυχτεί και να δημιουργήσει, ενώ η οργανωμένη κοινωνία καλείται να διασφαλίσει τις ανάλογες συνθήκες. Σε αυτό το πολιτικό-ιδεολογικό πλαίσιο, οι γυναίκες (της αστικής τάξης) διεκδικούν την άσκηση των ατομικών τους δικαιωμάτων.³⁸ Η σκέψη της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, όπως παρατηρεί ο

³⁴ Πασχαλίδης 1993, σ. 63.

³⁵ Πασχαλίδης 1993, σ. 64.

³⁶ Η τοποθέτηση των εισαγωγικών δηλώνει την πρωθύστερη χρήση του χαρακτηρισμού «φεμινιστικός» επειδή ο όρος και οι έννοιές του είναι μεταγενέστερα.

³⁷ Αθανασόπουλος 1997, σ. 168.

³⁸ Για τη θέση που επιφυλάσσουν στις γυναίκες οι ιδέες του Διαφωτισμού, αλλά και τη στάση ορισμένων ελληνίδων γυναικών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (φανариώτισσες και γυναίκες της μορφωμένης αστικής τάξης) βλ. το σημαντικό

Αθανασόπουλος,³⁹ ενταγμένη στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου φεμινισμού, συναντά τη σκέψη της αγγλίδας Mary Wollstonecraft (1759-1799), πρωτοπόρου φεμινίστριας, που λίγες δεκαετίες νωρίτερα είχε υποστηρίξει το δικαίωμα της ελεύθερης πρόσβασης των γυναικών στη μόρφωση (*A Vindication of the Rights of Woman*, 1792). Η διεκδίκηση και άσκηση του δικαιώματος αυτού είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της προσπάθειας της Ελισάβετ στη ζωή της, όπως παρουσιάζεται στην αυτοβιογραφία της. Το αίτημα της μόρφωσης των γυναικών και η διεκδίκηση του θα κλιμακωθούν όσο θα προχωρά ο 19^{ος} αιώνας και γύρω από αυτό θα κινηθούν γυναικείες συλλογικότητες, αλλά και η συγκρότηση μιας συλλογικής συνείδησης των γυναικών. Με τη Μουτζάν-Μαρτινέγκου βρισκόμαστε σε ένα αρχικό στάδιο αυτής της διεκδίκησης μέσα στον νεοελληνικό 19^ο αιώνα.

Όπως σημειώσαμε προηγουμένως, πέρα από τη «φεμινιστική» διάσταση, στο αυτοβιογραφικό κείμενο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου αναγνωρίζεται και ένας γυναικείος χαρακτήρας, με την έννοια της ανταπόκρισης της πρωταγωνίστριας στα υπόλοιπα γυναικεία πρόσωπα της αυθιστόρησης. Είναι αναμενόμενο, λόγω του έμφυλου καθορισμού των διαπροσωπικών σχέσεων και του περιορισμού της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα, η πρωταγωνίστρια να κινείται σε ένα ιδιωτικότερο δίκτυο συγγενικών και οικογενειακών γυναικείων προσώπων, της μητέρας και της αδελφής της, των θείων και εξαδέλφων της. Οι σχέσεις αυτές (κάποτε ενέχουν και διάσταση απόψεων, όπως συμβαίνει με την περίπτωση της μητέρας της) συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συνείδησης του αυτοβιογραφούμενου εαυτού ως γυναίκας, αλλά και σε σχέση με τις άλλες γυναίκες. Για παράδειγμα, η αφήγηση της απρόσμενης συνάντησης της Ελισάβετ με τις δύο γυναίκες του λαού στον δρόμο, κατά την απόπειρα νυκτερινής φυγής της από το σπίτι, είναι κρίσιμη για να συνειδητοποιήσει η πρωταγωνίστρια, μέσω του ετεροκαθορισμού, και τον κοινωνικό προσδιορισμό της ταυτότητάς της, πέρα από τον έμφυλο. Ιδιαίτερα η σχέση με τη μητέρα της, σχέση καταγωγική και βασική σχέση ετεροκαθορισμού του υποκειμένου στα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών, είναι παρούσα μέσα από όρους ρήξης ή, έστω, σημαίνουσας απόστασης στις αντιλήψεις και τις αντιδράσεις. Παρά τις προσδοκίες της κόρης, η μητέρα εμφανίζεται πλήρως ευθυγραμμισμένη στη γραμμή της πατριαρχικής δομής και λειτουργίας της οικογένειας. Η Ελισάβετ, όταν δεν την αισθάνεται ενάντια στην επιθυμία της, τη νιώθει απόμακρη ή αποξενωμένη.

Αν τώρα θεωρήσουμε ότι η Μουτζάν-Μαρτινέγκου, μέσα από την αυτοβιογραφία της, επιθυμεί να συγκροτήσει αφηγηματικά το αυθιστορούμενο εγώ της, σύμφωνα με τη λεγόμενη «αυτοβιογραφική πράξη» της Elizabeth Bruss,⁴⁰ δηλαδή να ερμηνεύσει τη ζωή της με τρόπο που θα προσδώσει στο παρελθόν της και στον εαυτό της συνοχή και νόημα, που πιθανόν να μην είχε προκύψει μέχρι τη στιγμή της ίδιας της πράξης της συγγραφής, τότε θα πρέπει να δούμε τη διάσταση στη σχέση με τη μητέρα της, αλλά και τις επαφές και σχέσεις με τα άλλα γυναικεία πρόσωπα του βίου της, ως μια διαδικασία ανάγνωσης και αναγνώρισης του εαυτού της μέσα από τις σχέσεις που αναπτύσσει με τα άλλα γυναικεία πρόσωπα, την προσέγγισή τους ή την απομάκρυνση από αυτά.

Πράγματι, η *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου είναι μια τυπική για το αυτοβιογραφικό είδος και μοναδική για γυναίκα περίπτωση έκφρασης, μέσω του αυτοβιογραφικού λόγου, της έμφυλης αυτοσυνειδησίας της αυτοβιογραφούμενης, για τη διεκδίκηση της χειραφέτησης και τη βίαιη άρνηση από την οικογένειά της. Αλλά είναι και μια μοναδική περίπτωση μετασηματισμού του αυτοβιογραφικού είδους. Στο κείμενο, το αυτοβιογραφούμενο εγώ ανασυγκροτείται και προβάλλεται δημόσια, αλλά χάρη στη δράση που συντελείται καθαρά ιδιωτικά – ένα εγώ που πολεμά ανεπιτυχώς να διαρρήξει τα όρια του ιδιωτικού. Έτσι, η πρόσβαση στο δημόσιο επιτυγχάνεται, με έναν μάλλον ειρωνικό τρόπο, μέσα από τη δημοσιοποίηση του αυτοβιογραφούμενου εγώ όσον αφορά την έγκλειστη, ιδιωτική ζωή του.⁴¹ Ότι απασχολεί το αυτοβιογραφούμενο εγώ είναι η συγκρότηση της συγγραφικής του ταυτότητας και η διάσωση του έργου του. Είναι χαρακτηριστικό, όπως σημειώσαμε προηγουμένως, ότι τα συγγράμματα της Ελισάβετ αποκτούν υπόσταση προσώπου στην αφήγηση, τους απευθύνει κάποτε τον λόγο, και σωματοποιούνται, τη στιγμή που η ίδια η πρωταγωνίστρια ανασυγκροτείται μάλλον ως πρόσωπο, με κυρίαρχη την πνευματική και ηθική και όχι τη σωματική του διάσταση.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να διαβάσουμε το αυτοβιογραφικό κείμενο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου ως ένα κείμενο που δίνει ύπαρξη στο συγγραφικό της έργο. «Μου έδινε την εντύπωση ενός ανθρώπου που ήθελε

άρθρο του Πασχάλη Κιτρομηλίδη «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion» (βλ. Kitromilides 1983).

³⁹ Βλ. Αθανασόπουλος, 1997, σσ. 49-53.

⁴⁰ Smith 1987, σ. 46.

⁴¹ Βλ. και Calotychos 2003, σσ. 101, 110.

να μιλήσει και του βουλώνανε το στόμα. Όσο ζούσε, λαχταρούσε να ιδεί τα όσα έγραψε τυπωμένα», σημείωνε ο Πορφύρης στον «Πρόλογο» της δικής του έκδοσης της *Αυτοβιογραφίας*.⁴² Γι' αυτό και η αφήγηση στο κείμενο, όπως επισημάναμε, δεν εστιάζεται τόσο στα γεγονότα του βίου της, όσο στις συνθήκες δημιουργίας των έργων της, τις αφορμές και τις συγκυρίες, στην αναφορά των τίτλων τους και την παράθεση δειγμάτων γραφής. Η «Αυτοβιογραφία» της είναι μια παρακαταθήκη του συγγραφικού της έργου και η αγωνιώδης έκφραση ενός διαρκούς αιτήματος να βγουν τα γραπτά της στο φως της δημοσιότητας. Έτσι διαβάζει το κείμενο, πρώτα απ' όλους, ο γιος της Ελισαβέτιος και υπόσχεται να ανταποκριθεί στην επιθυμία της μητέρας του, αρχής γενομένης από την έκδοση της ίδιας της «Αυτοβιογραφίας». Σημειώνει επιλογικά:

«Αναπαύθητι, μακαρία ψυχή της μητρός μου. Ο πόθος σου επιτελείται. Άπαντα τα προσφιλή και ανεκτίμητα διά τον υιόν σου έργα ασφαλώς ευρίσκονται εις τας χείρας του πεφιλημένου σου Ελισαβετίου, όστις εάν δεν ητύχησε να κληρονομήση παρά σου την μεγίστην ευφύϊαν σου, εκληρονόμησεν όμως το σεπτόν όνομά σου, την ψυχήν σου και την καρδίαν σου. Μετ' ου πολύ, ψυχή της απαραμίλλου μητρός μου, θέλει εκτελεσθή ακριβώς η επιθυμία σου και παρά του υιού σου θέλεις λάβη την προσήκουσαν ικανοποίησιν. Όσα εκ των πολλών έργων σου ενέκρινες η ίδια, ως εκ της αυτοβιογραφίας σου προκύπτει, αυτά θέλουσιν ιδή το φως μετ' ου πολύ, και επί του ατυχούς κατά την διάνοιαν υιού σου, όστις διατελεί δυστυχώς εν τω σκότει, διά της δημοσιεύσεως των συγγραμμάτων σου θέλει διαλάμψη φως διαυγές εξερχόμενον εκ της μεγάλης διανοίας σου, και εν τη γη ο υιός σου θέλει τιμηθή παρά σου ευρισκομένης εν τοις ουρανοίς.»⁴³

Πίσω, βέβαια, από την επίκληση του πνεύματος της μητέρας του ο Ελισαβέτιος φαίνεται να διατηρεί μια προσωπικότερη προσδοκία έμμεσης αναγνώρισής του. Ας θυμηθούμε ότι η «Αυτοβιογραφία» εκδίδεται συσσωματωμένη με δικά του ποιήματα.⁴⁴

Παρά τις δηλωμένες ή άρρητες προθέσεις του γιου της, όμως, κανένα έργο της δεν προλαβαίνει να δημοσιευτεί από τον ίδιο. Όπως ήδη γνωρίζουμε, η καταστροφή των χειρογράφων της δεν επέτρεψε να διασωθεί σήμερα παρά ένα μικρό, αποσπασματικό μέρος του έργου της. Έτσι η «Αυτοβιογραφία» της, από διαθήκη δημοσίευσης του έργου της που ήταν στην αρχή, κατέστη, στην πορεία του χρόνου, κιβωτός σωτηρίας: όποιες πληροφορίες και δείγματα κειμένων της περιέλαβε η ίδια στο αυτοβιογραφικό της κείμενο, αυτά κυρίως διέσωσαν τον συγγραφικό εαυτό της. Κάτι περισσότερο. Η τύχη της ίδιας (αιφνίδιος και πρόωμος θάνατος) και των χειρογράφων της (οριστική απώλεια) ανέδειξε την αφήγηση στο αυτοβιογραφικό της κείμενο ως διαδικασία, όχι μόνο της συγγραφικής της αυτοσυνειδησίας για το πραγματωμένο έργο της, αλλά και της συγγραφικής ταυτότητας που προσδοκούσε να διαμορφώσει στο μέλλον, μιας εν δυνάμει ταυτότητας, της οποίας όμως η εικόνα προβάλλεται ανάγλυφα στο κείμενο ως ισχυρή επιθυμία του αυθιστορούμενου υποκειμένου. «Η Μουτζάν περιγράφει αυτό που θέλει να γίνει, περιγράφει δηλαδή μια εικόνα απύσσω», επισημαίνει πολύ χαρακτηριστικά ο Αθανασόπουλος.⁴⁵ Η εικόνα που λείπει είναι εκείνη που μας υποσχέθηκε στο τέλος της «Αυτοβιογραφίας» της: «Σήμερον εις ταις 26 του Ιουνίου 1831, τελειώνω το ένα μέρος της ιστορίας μου, το δε άλλο μέρος θέλω το γράψει εις το γήρας (ανίσως και γηράσω) [...]» (σ. 177). Λείπει, λοιπόν, το άλλο μέρος της ιστορίας, η άλλη ζωή που διακόπηκε, η συγγραφέας και το έργο της που προσδοκούσε να γίνει· λείπει η συνέχεια της αυτοβιογραφούμενης αφήγησης, της διαδικασίας εκείνης της γραφής με την οποία η αυθιστορούμενη Ελισάβετ θα επαναδιαπραγματευόταν το μέλλον της ως βιωμένο παρελθόν. Έτσι η «αυτοβιογραφική πράξη» περιορίζεται στο «πρώτο μέρος» της ιστορίας της και εκεί διασώζεται η μέλλουσα πορεία της, προβαλλόμενη ως βιωμένη επιθυμία, αλλά και ισχυρή απόφαση διεκδίκησης.

Κατά πόσο όμως η Μουτζάν-Μαρτινέγκου μοιράζεται την ίδια αισιοδοξία και ορμή της πρώτης της νιότης τη χρονική στιγμή που γράφει την αυτοβιογραφία της, εκεί γύρω στα τριάντα της χρόνια; Σύμφωνα με την εμπεριστατωμένη ανάγνωση της *Αυτοβιογραφίας* από τον Δημήτρη Αρβανιτάκη,⁴⁶ ο οποίος τοποθετεί την περίοδο συγγραφής της μετά το 1826 και μέχρι και το 1831, η Ελισάβετ έχει αντιληφθεί ότι κλείνει, και μάλλον οριστικά, ένας πρώτος κύκλος της ζωής της, αυτός της προσδοκίας και του αγώνα για μια ανεξάρτητη ζωή αφιερωμένη στα γράμματα, και αποφασίζει να τον εξιστορήσει για να διασωθεί στη μνήμη και τη γραφή. Αυτό δείχνει, σύμφωνα με τον Αρβανιτάκη, η απροσδόκητη για μια αυτοβιογραφία έναρξη συγγραφής της σε πρώιμο στάδιο του βίου. Ο αυτοβιογραφούμενος παίρνει την απόφαση να ιστορήσει τη ζωή του λίγο πριν το

⁴² Πορφύρης 1956, σ. 5.

⁴³ Αθανασόπουλος 1997, σ. 180.

⁴⁴ Βλ. Αθανασόπουλος 1997, σσ. 29-38.

⁴⁵ Αθανασόπουλος 1997, σ. 47.

⁴⁶ Αρβανιτάκης 2005.

οριστικό της τέλος ή έστω σε προχωρημένη ηλικία, ενώ η Ελισάβετ ολοκληρώνει την αυθιστόρησή της, το «ένα μέρος της ιστορίας» της, σε ηλικία μόλις 30 ετών. Καταλήγει ο Αρβανιτάκης: «Έχω τη γνώμη ότι πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για ένα παιχνίδι μνήμης: η Μαρτινέγκου θέλει να μιλήσει ακριβώς την ώρα που το πρόβλημα την συντριβει, για να μη λησμονήσει την ένταση του αγώνα της. Εδώ, νομίζω, πρέπει να αναζητηθεί η α-λήθεια του κειμένου της και όχι μόνο στην ακριβή ή όχι αναπαράσταση των γεγονότων».⁴⁷ Οι συνθήκες συγγραφής της αυθιστορούμενης Ελισάβετ είναι τραγικές, αν σκεφτεί κανείς πως αφηγείται την ιστορία της για να διασώσει έναν αγώνα ζωής τη στιγμή που έχει μάλλον συνειδητοποιήσει την ήττα.⁴⁸

Η εκκρεμότητα ζωής και συγγραφής, που τραγικά σφραγίζει την αυθιστόρηση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, αφήνει εξίσου μετέωρη και την «επικειμενική λειτουργία» της *Αυτοβιογραφίας* της. Σύμφωνα με τον Πασχαλίδη, στις αυτοβιογραφίες λογοτεχνικού τύπου διακρίνεται μια λειτουργία αναφοράς και επαναπροσδιορισμού του συγγραφικού έργου των λογοτεχνών-συγγραφέων αυτών των αυτοβιογραφιών: «Για τους λογοτέχνες αυτοβιογράφους η αυτοβιογραφία δεν αποτελεί απλώς ένα έκτακτο κείμενο που προστίθεται στο ήδη γνωστό έργο τους, αλλά ένα ξαναγράψιμο του τελευταίου, μια ύστατη δεύτερη γραφή που επανεγκαθιστά την αρχή της ενότητας, της εξέλιξης και του νοήματός του».⁴⁹ Κάτι τέτοιο ισχύει πρωτίστως για την περίπτωση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, όπως είδαμε. Μόνο που η επικειμενική λειτουργία αφορά ένα συγγραφικό έργο «μισοτελειωμένο», τόσο ως προς την ιστορική πραγμάτωσή του, όσο και ως προς την αφηγηματική ανασυγκρότησή του μέσω της αυτοβιογραφίας, ένα έργο που επιθυμούσε να γίνει, αλλά δεν έγινε.

Μπορούμε, όμως, να δούμε την *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου και ως ένα κείμενο καταφυγής και, ανάλογα, τη γραφή ως μια παραμυθία. Μπορούμε να φανταστούμε πως οι στιγμές συγγραφής των σελίδων της αυτοβιογραφίας της είναι για την ίδια και μια πράξη απομάκρυνσης από το ασφυκτικό πατριαρχικό περιβάλλον, ένας ιδιωτεύων χώρος, όπου απρόσκοπτη συγγράφει ό,τι θέλει να γίνει δημόσιο και εκεί δημιουργεί τον εαυτό που δεν της επιτρέπει το φύλο της να πραγματώσει ελεύθερη στη ζωή. Ταυτόχρονα, είναι μια πράξη επικοινωνίας, που προσδίδει στο κείμενό της έναν διαλογικό χαρακτήρα. Παρατηρεί ο Αθανασόπουλος⁵⁰ ότι, με το γράψιμο, η Μουτζάν-Μαρτινέγκου ικανοποιεί μια βασική ανάγκη επικοινωνίας που ήταν αδύνατο ή ήταν πάρα πολύ δύσκολο να καλυφθεί στις καθημερινές συνθήκες του εσώκλειστου βίου της. Και αυτός είναι ένας βασικός λόγος για την προτίμηση που εκδηλώνει από πολύ νωρίς η νεαρή Ελισάβετ στη συγγραφή διαλόγων και θεατρικών κειμένων. Σε αυτά τα κείμενα έχει την ευκαιρία να συνομιλήσει με τα πρόσωπα της μυθοπλασίας της, να εκφράσει τα συναισθήματά της, να διατυπώσει τις σκέψεις και να αναπτύξει τους συλλογισμούς της. Με αυτή τη συνθήκη της ανάγκης για επικοινωνία συγγράφεται και η *Αυτοβιογραφία*, που τελεί συνεχώς υπό καθεστώς αναγνωστικής απευθύνσης, μια αυτοβιογραφία «στην οποία δίνεται η εντύπωση πως περισσότερο απευθύνεται σε κάποιους παρά προέρχεται από κάποιον», όπως εύστοχα διαπιστώνει ο Αθανασόπουλος.⁵¹

Μολονότι η συγγραφέας δεν έχει την παραμικρή λογοτεχνική αξίωση από την αυτοβιογραφική αφήγησή της και είναι βέβαιη ότι η αυθιστόρησή της δεν είναι λογοτεχνικό αφηγηματικό κείμενο, οι μεταγενέστεροι κριτικοί και εκδότες του, και εμείς σήμερα, το διαβάζουμε ως κείμενο της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ό,τι πρωτίστως προσδίδει λογοτεχνικότητα στην αφήγηση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου δεν είναι τα υφολογικά γνωρίσματα του κειμένου ή η ανεπιτήδευτη γλώσσα και έκφρασή του, αλλά αυτό καθαυτό το πρόσωπο της αυθιστορούμενης πρωταγωνίστριάς του. Με μια σχετική επισήμανση ξεκινά την «Εισαγωγή» του στην *Αυτοβιογραφία* ο Πορφύρης: «Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτσάν-Μαρτινέγκου είναι ένα λογοτεχνικό κείμενο. Μέσα απ' αυτό ξεπηδάει η δραματική μορφή ενός ανθρώπου – της συγγραφέως».⁵² Το τραγικό πρόσωπο της Ελισάβετ, ο απεινωσμένος, τόσο δίκαιος και ευγενής, αγώνας της, οι μεταπτώσεις της, η ανάταση των ονείρων της και η ματαίωσή τους, ξεδιπλώνονται σε ένα ανάγνωσμα που συγκινεί και μας παρακινεί να το διαβάσουμε (και) σαν μυθιστόρημα. Η αφήγησή του, όμως, είναι αναγκαστικά ελλιπτική, και ως προς τα γεγονότα του αυθιστορούμενου βίου, δεδομένου ότι δεν αποβλέπει εκεί η πρόθεση της συγγραφής, και επειδή αυθαίρετα (και εις βάρος της ενιαίας αφήγησης) αφαιρέθηκαν χωρία, με τη λογοκρισία

⁴⁷ Αρβανιτάκης 2005, σ. 404.

⁴⁸ «Η Ελισάβετ δεν πρόφτασε να γίνει “αυτό που ήθελε” και πρέπει να είχε απόλυτη συναίσθηση του πόσο στένευαν οι ορίζοντες. Δεν ξέρω πόσο ρομαντικό θα φανεί, αλλά έχω την εντύπωση ότι πρέπει να φανταστούμε μια γυναίκα να ιστορεί την ήττα της, την κατακρήμνιση των ονείρων της, απέναντι σε μία σιωπηλή και αντίρροπη κοινωνία, την παραμονή ακριβώς του μαρτυρίου: του γάμου της»· Αρβανιτάκης 2005, σ. 405.

⁴⁹ Πασχαλίδης 1993, σ. 66.

⁵⁰ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 58-67.

⁵¹ Αθανασόπουλος 1997, σ. 67.

⁵² Πορφύρης 1956, σ. 7.

που επιβλήθηκε στην πρώτη έκδοση. Έτσι, στο πλαίσιο της αναγνωστικής ανταπόκρισης, εγείρεται η πρόκληση για τον αναγνώστη να συμπληρώσει το ελλείπον κείμενο και την αφήγηση σε ένα ενδιαφέρον «παιχνίδι» αναδιαπραγμάτευσης του νοήματος της *Αυτοβιογραφίας*. Μια ανάλογη αναγνωστική στάση ισχύει, βέβαια, απέναντι σε κάθε αυτοβιογραφικό κείμενο, δεδομένης της αναπόφευκτης υποκειμενικής στάσης με την οποία το αυθιστορούμενο εγώ ενδοσκοπείται, ανασύρει στοιχεία από τη μνήμη του, ανασυγκροτεί αυτό που πιστεύει ότι κάποτε ήταν ο εαυτός του.

Στον λογοτεχνικό χαρακτήρα του κειμένου θα πρέπει να προσμετρήσουμε και τον διαλογικό, που επισημάναμε προηγουμένως, και τις πολλές απευθύνσεις της αφήγησης προς τον υποθετικό αναγνώστη, τα (προσωποποιημένα) συγγράμματά της, τη μητέρα της, τον πατέρα, τον αδελφό και τον θείο της, με τις απεγνωσμένες εκκλήσεις προκειμένου να πειστούν και να της επιτρέψουν τον μοναχικό βίο. Το κείμενο διαρκώς απευθύνεται σε κάποιον, είδαμε να παρατηρεί ο Αθανασόπουλος. Το γνώρισμα αυτό προσδίδει στο κείμενο έναν δραματικό, δηλαδή θεατρικό, χαρακτήρα που το καθιστά περισσότερο «παραστασιακό» και ενδυναμώνει την πρόσληψή του ως λογοτεχνικό κείμενο.

Απαράβατος όρος για τη σύνθεση μιας αυτοβιογραφίας, τουλάχιστον στις διάφορες εκδοχές του είδους πριν από το μοντερνιστικό παράδειγμα, είναι η ανάδυση του υποκειμένου ως ατομικότητας με ιστορική συνείδηση και συναίσθηση της ανεπανάληπτης μοναδικότητάς του.⁵³ Το ενδιαφέρον στην περίπτωση της αυτοβιογραφίας που εξετάζουμε είναι ότι το αυθιστορούμενο υποκείμενο συνθέτει τη διαμορφούμενη ατομική του συνείδηση από διάφορες αναδυόμενες, εκείνη την εποχή, διαδικασίες ιδεολογικής συγκρότησης ταυτοτήτων, συνειδήσεων και συλλογικότητων. Η σκέψη και οι αντιλήψεις, η προσωπικότητα της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, διαμορφώνονται σε μια κομβική και μεταίχμιακή ιστορική στιγμή. Πρόκειται για ένα υποκείμενο που υιοθετεί, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, τις βασικές αρχές και αντιλήψεις του ευρωπαϊκού διαφωτισμού: δείχνει εμπιστοσύνη στη λογική ικανότητα του ανθρώπου, πιστεύει στη δυνατότητα της κοινωνίας να βελτιωθεί μέσω της παιδείας και της συνακόλουθης ηθικής της ανάτασης και θέτει στον εαυτό του ανάλογους στόχους ζωής, εχθρεύεται τη δεισιδαιμονία και απορρίπτει τη μεταφυσική ερμηνεία του κόσμου.

Η *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου φέρει διάσπαρτα σήματα αυτών των αντιλήψεων και θέσεων. Και πρώτα απ' όλα, η τόσο χαρακτηριστική αντίθεση της Ελισάβετ με τη λαϊκή αντίληψη για το θείο και τις επεμβάσεις του στη ανθρώπινη ζωή, αντίληψη που καταδικάζει ως δεισιδαιμονία. Όταν, στα 1827, ένας σεισμός θα ταράξει τους κατοίκους της Ζακύνθου, ανήμερα της γιορτής (17 Δεκεμβρίου) του πολιούχου της Αγίου Διονυσίου, ο λαός θα το ερμηνεύσει ως σήμα δυσάρεσκείας λόγω της μη λιτάνευσης του αγίου από το εκκλησίασμα. Σημειώνει χαρακτηριστικά η Ελισάβετ: «Τότε δε οπού έκαμεν ο σεισμός την ημέραν της μνήμης του, ο δεισιδαίμων λαός εστοχάσθη πως ο άγιος επροξένησεν εκείνον τον σεισμόν, διατί τον εύγαναν μίαν άλλην ημέραν, και όχι την ημέραν της εορτής του, όθεν εφώναζον όλοι ομοφώνως να τον ευγάλουν εκείνην την ιδίαν ημέραν» (σ. 121). Ας επισημανθεί με την ευκαιρία ότι η διήγηση του σεισμού και της αντίδρασης των κατοίκων είναι από τις λίγες στιγμές της *Αυτοβιογραφίας* που η αφήγηση στρέφεται προς ένα «εξωτερικό» γεγονός της δημόσιας σφαίρας, το καταγράφει και το σχολιάζει με όση δυνατή λεπτομέρεια, αλλά και ένταση και ενδιαφέρον της αφηγήτριας. Την ίδια, όμως, στιγμή, μια διαφορετική ερμηνεία της Ελισάβετ για τον σεισμό και τους πολλούς μικρούς μετασεισμούς, που κρατούν τον κόσμο σε εγρήγορση και ανησυχία, μεταθέτει την εξήγηση των φυσικών φαινομένων στις θείες δυνάμεις, κινούμενη ακριβώς στον αντίποδα του πνεύματος του Διαφωτισμού. Στις 27 Δεκεμβρίου γράφει σε επιστολή προς τον αδελφό της που απουσιάζει στη Μπολόνια για σπουδές:

«Η αθλία πατρίς εκαταστάθη άσχημος και λυπηρά, άσχημος διατί εγκρεμίνισθησαν οι περισσότεροι οίκοι της, λυπηρά διατί οι μεν από τους εγκατοίκους θρηνούν και οδύρονται, διά τας ζημίας οπού έλαβον, οι δε φοβούνται μήπως τας λάβουν, και θεωρούσι την δυστυχίαν των συμπολιτών. Δικαίως ο Δυνατός μάς ωργίσθη, εν δίκη ο Δικαιότατος μάς παιδεύει, επαραχώρησεν από την Ζάκυνθον η ευσέβεια, επαραχώρησε και η χάρις, ήλθεν η ασέβεια, έφθασε και η οργή. Εγώ βέβαια νομίζω ότι ο Θεός θέλων την σωτηρίαν μας μάς έδωκε ταύτην την μάστιγα, όπως δι' αυτής έλθωμεν εις τον νουν μας, και εκείνος οπού είχεν ειπέι ότι ο σεισμός προέρχεται μόνον από τον αέρα, από το πυρ, από το ύδωρ, και από άλλα αίτια και όχι από την θέλησιν του Θεού, ήθελεν ειπώ πως είναι ένας ανήξερος και ασυλλόγιστος, ωσάν οπού δεν ηξέυρει, και δεν συλλογίζεται, ότι χωρίς της θελήσεως του Θεού δεν κινούνται τα στοιχεία.»⁵⁴

⁵³ Δεληβοριά 2008, σσ. 67-69.

⁵⁴ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 119-120.

Αυτή η νοερή αντιπαράθεση λόγων μεταξύ μεταφυσικής και επιστημονικής εξήγησης και η ευθυγράμμισή της με την πρώτη, όπως διαβάζουμε στο απόσπασμα αυτό από την επιστολή της Ελισάβετ, φαίνεται να αντιφάσκει με τη στάση που κρατά η ίδια απέναντι στις δεισιδαίμονες ερμηνείες του λαού, την ίδια στιγμή, και για το ίδιο φυσικό φαινόμενο. Η αντίφαση αυτή είναι μέρος του αυθιστορούμενου υποκειμένου και των συγκρούσεων μέσα από τις οποίες συνεχώς διαμορφώνεται, σε μια δυναμική εξέλιξη, των αναστοχαστικών του αναθεωρήσεων και ενδεχόμενων παλινωδιών, που αναμένονται όταν το άτομο βρίσκεται σε τροχιά μετάβασης προς κάτι νέο ή διαφορετικό. Γιατί η Μουτζάν-Μαρτινέγκου ενσωματώνει τους αντιφάσκοντες αυτούς λόγους, του παλαιού και του νέου, όντας η ίδια πάνω σε ένα μεταίχμιο. Δεν θα πρέπει, όμως, να μας διαφύγει ότι ο νεωτερισμός της απερίφραστης καταδίκης της λαϊκής δεισιδαιμονίας εγγράφεται στο ιδιωτικό και χειραφετημένο αυτοβιογραφικό κείμενο, ενώ η συμβιβασμένη με την κυρίαρχη αντίληψη καταδίκη της επιστημονικής εξήγησης αποτυπώνεται σε επιστολή προς τον αδελφό της και, πιθανόν, προσαρμόζεται στην προσδοκώμενη από τον παραλήπτη της ιδεολογική στάση της συντάκτριας της επιστολής. Θα ήταν βιαστικό να ισχυριστεί κανείς ότι η διαφοροποίηση αυτή στα κείμενα της Ελισάβετ (επιστολή και αυτοβιογραφική αφήγηση) είναι πλήρως συνειδητή και εσκεμμένη. Είναι περισσότερο ένα εύλωτο σήμα της αντιφατικότητας του αυθιστορούμενου υποκειμένου. Γιατί και σε άλλα σημεία της *Αυτοβιογραφίας* της, η Μουτζάν-Μαρτινέγκου (όπως και σε άλλες πτυχές της προσωπικότητάς της) εμφανίζει αυτές τις αντιθέσεις.⁵⁵ Πριν προχωρήσουμε σε ένα ακόμη παράδειγμα αυτής της διαφορούμενης στάσης απέναντι στη λογική δύναμη της επιστήμης, που εμπιστεύεται και ευαγγελίζεται ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός, ας επισημανθεί μια λεπτή, αλλά σημαίνουσα, διαφορά στον τρόπο που η Ελισάβετ και ο λαός αποθέτουν την αιτία και την ελπίδα τους στο θείο. Για τη λαϊκή αντίληψη το θείο έχει ευανάγνωστα γνωρίσματα μιας θρησκευτικής ταυτότητας, του χριστιανικού δόγματος: ο Άγιος, ο Θεός. Για τη «γραμματισμένη» Ελισάβετ η μεταφυσική ύπαρξη του Θεού είναι μάλλον ανεξίθρησκη: ο «Δυνατός», ο «Δικαιοτάτος» (ό.π.), και, αναμφίβολα, το ανεξίθρησκο πνεύμα του Διαφωτισμού έχει μια αδιόρατη έστω συμβολή σε αυτή τη ρηματική απεικόνιση του θείου.

Ένα από τα χαρακτηριστικά σημεία που απηγούν τις διαφωτιστικές ιδέες στο κείμενο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου είναι η στόχευση στην οποία υποτάσσει την επιθυμία της να αφοσιωθεί στη μελέτη και τη συγγραφή: «[...] εγώ μνέσκω μοναχή και στρέφοντας τα 'μάτιά μου εις μίαν εικόνα της Θεομήτορος αρχινώ να την παρακαλώ εκ καρδίας να ήθελε μου δώκη την χάριν να νικήσω όσα εμπόδια μου επρόβαιναν εις την σπουδήν και να ήθελε με αξιώσει να γίνω ένα καιρόν ωφέλιμη εις την ανθρωπίνην εταιρίαν» (σ. 94). Η αντίληψη που υπόκειται εδώ, του ατόμου που με συνείδηση της μοναδικής του, προσωπικής ευθύνης απέναντι στην κοινωνία («την ανθρωπίνην εταιρίαν»), θέτει αποστολή του βίου του την ωφέλειά της, όπως και η αντίληψη ότι η κοινωνία δύναται να προοδεύσει με την ελεύθερη, ατομική συνεισφορά των μελών της μέσω της παιδείας («την σπουδήν»), είναι ευθείες εκβολές των αρχών του Διαφωτισμού στο κείμενο και τη σκέψη της Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Η ορθή επισήμανση του Αθανασόπουλου, ότι η νεαρή Ελισάβετ διατυπώνει στόχους (και αιτίες των επιλογών της) να σπουδάσει και να συγγράψει, μάλλον αυταπατώμενη με τρυφερές νεανικές ελπίδες και απροσδιόριστους ενθουσιασμούς, τη στιγμή που οι πραγματικοί λόγοι εντοπίζονται αλλού, στην ανάγκη της να επικοινωνήσει με κάποιον, διαφεύγοντας έναν αβάσταχτο εγκλεισμό,⁵⁶ δεν αναιρεί τον παραπάνω ισχυρισμό. Γιατί, και αν ακόμη η Ελισάβετ υιοθετεί έναν ρητορικό τρόπο που διακινείται αυτή την εποχή (να συμβάλει το άτομο με τον κόπο του στη βελτίωση της ανθρωπίνης κοινωνίας) για να εμφανίσει εύσχημη τη διαφυγή της στη μελέτη και τη συγγραφή, ακόμη και έτσι, δεν παύει να απηγεί ιδέες του διαφωτισμού με τις οποίες προφανώς έρχεται σε επαφή μέσω των αναγνωσμάτων της και χάρη στους δασκάλους της, πρωτίστως του Δημάδη.

Ταυτόχρονα, όμως, με την υιοθέτηση της νεωτερικής αυτής στάσης και στο ίδιο το επίπεδο της ρητορικής διατύπωσης, η Ελισάβετ προστρέχει στη μορφή της Παναγίας και προσεύχεται για την επίτευξη του στόχου της («εγώ μνέσκω μοναχή και στρέφοντας τα 'μάτιά μου εις μίαν εικόνα της Θεομήτορος αρχινώ να την παρακαλώ εκ καρδίας» σ. 94). Εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη αποφασιστικότητα και πίστη στη θεία παρεμβολή, λογική και συναίσθημα, δεν είναι παρά συμπληρωματικές όψεις του ίδιου υποκειμένου, διαμορφωμένου από αντιφατικές στάσεις και λόγους που συναντιούνται στο πρόσωπο της Ελισάβετ, συγκρούονται μεταξύ τους και συνθέτουν τελικά την ατομική της συνείδηση. Η δραματικότητα της εσωτερικής αυτής σύγκρουσης εξεικονίζεται στη σκηνή περιγραφής της έλλογης άσκησης της Ελισάβετ για να πείσει τον εαυτό της με τη δύναμη της λογικής να μην φοβάται τα αστραπόβροντα και να αντιπαρατεθεί στις φοβίες της, προστρέχοντας ταυτόχρονα στη θεϊκή επενέργεια:

⁵⁵ Βλ. και Αρβανιτάκης 2005, σσ. 414-415.

⁵⁶ Βλ. Αθανασόπουλος 1997, σ. 58.

«Εγώ όταν εβροντούσεν είδα πολλαίς φοραίς με τα μάτια της φαντασίας αναμμένην την κάμεράν μου από αστροπελέκι και τον εαυτό μου μεταβαλλόμενον εις κόνιν. Τούτος ο μεγάλος φόβος μου εβάσταξε έως τρεις χρόνους εις το τέλος των οποίων, μίαν ημέραν οπού ήρχισε να συγνεφιάζη επαρακάλεσα την Θεοτόκον να μου δώση δύναμιν να μη τρομάξω εις την λάμψην των αστραπών, και από το άλλο μέρος δεν άφησα την φαντασίαν να μου παραστήση το τρομερόν θέαμα του καυσίματος του κεραυνού, όθεν χάριτι θεία έγιναν πολλαίς βρονταίς και αστραπαίς χωρίς ν' ακούσω τα μέλη μου να τρεμουλίσουν από τον φόβον. Από τότε τόσον εξεφοβήθηκα ένα τέτοιο πράγμα οπού έφθασα να κάθουμαι όταν αστράπτη εις το παράθυρον διά να βλέπω ταις αστραπαίς.»⁵⁷

Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να παραγνωρίζουμε και τα ηλικιακά δεδομένα της αφηγήτριας. Οι αντιφάσεις στο παραπάνω απόσπασμα διαγράφουν ασφαλώς και τη σταδιακή ωρίμανση της πρωταγωνίστριας καθώς μεταβαίνει από την παιδική, μαγική πρόσληψη του κόσμου στη νεανική, λογικά επεξεργασμένη κατανόησή του.

Μέρος της ίδιας ατομικής συνείδησης είναι και οι αντιφάσεις που αφορούν τη «φεμινιστική» διάσταση της ιδεολογίας της. Είδαμε προηγουμένως πως η Μουτζάν-Μαρτινέγκου εμφανίζεται στην *Αυτοβιογραφία* της με τέτοιες αντιλήψεις και στάση ζωής, που προϋποθέτουν μια φιλελεύθερη εκδοχή του φεμινισμού. Αλλά αυτό δεν την εμποδίζει να αποδέχεται με απόλυτο σεβασμό τη λειτουργία των πατριαρχικών ιεραρχήσεων και να υποστηρίζει φυσικοποιημένες παραδοχές για τη γυναίκα, τα γνωρίσματά της και τον ρόλο της στην οικογένεια. Ας θυμηθούμε το χωρίο της διαμαρτυρίας της Ελισάβετ για την έλλειψη πατρικής αγάπης προς τις κόρες, που παραθέσαμε σε προηγούμενο σημείο: «Εμείς η μαύραις γυναίκες, όντας γενναμέναις από την φύσιν πλέον αισθητικαίς, όντας καταδικασμέναις από την συνήθειαν να ήμεθα πλέον υποκειμέναις εις τους πατέρας αφ' ότι είναι οι άνδρες, 'γροικούμε την πατρικήν αγάπην περισσότερο, και περισσότερο φροντίζομεν να δειχνώμασθε εις τους πατέρας υποτεταγμέναις» (σ. 155). Η «φεμινιστική» της ιδεολογία, αντιφατική για τη σημερινή μας οπτική, αποδέχεται και ενσωματώνει, πλάι στη διεισδυτική αναγνώριση του κοινωνικού επικαθορισμού του φύλου («καταδικασμέναις από την συνήθειαν»), μια ουσιοκρατική αντίληψη περί γυναικείας φύσεως και των γνωρισμάτων της («γενναμέναις από την φύσιν πλέον αισθητικαίς»). Αντιφάσεις όπως αυτή, πάντως, χαρακτήρισαν ευρύτερα την ιστορική διαμόρφωση και εξέλιξη των φεμινιστικών αντιλήψεων και διεκδικήσεων. Γυναίκες επίγονοι (και φεμινίστριες) διαπίστωναν τις αντιφάσεις ή παλινωδίες των προγόνων τους και ασκούσαν κριτική στην αδυναμία τους να διαρρήξουν αποτελεσματικά τη θεμελίωση του πατριαρχικού λόγου στην αρχή της φυσικής καταγωγής του φύλου, εκτός της ιστορικής συνθήκης.

Μια τελευταία διάσταση της σύνθετης και αντιφατικής ατομικότητας του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου, που αξίζει να συζητηθεί εδώ, είναι αυτή της εθνικής του συνείδησης. Πρόκειται μάλλον για τη λιγότερο αποκρυσταλλωμένη πλευρά της συνείδησής της ή, έστω, τη λιγότερο ορατή στο κείμενο της αυθιστόρησής της. Η Ελισάβετ, όντας έγκλειστη στον οίκο Μουτζάν, μόνο ευκαιριακά αντιλαμβάνεται τον απόηχο πληροφοριών σχετικά με την επανάσταση των Ελλήνων και, επομένως, δεν διαθέτει ένα πλαίσιο αναφοράς ή το έναυσμα που θα ενεργοποιούσε αντιδράσεις απέναντι στα αιτήματα μιας «εθνικής αφύπνισης». Η μοναδική σχετική αναφορά της είδησης, όπως την πληροφορείται η Ελισάβετ, εμπλέκεται στην αφήγηση, σχεδόν παρεισφρέει, όταν πρόκειται να ενημερωθεί ο αναγνώστης για την απόφαση του δασκάλου της Δημάδη να επιστρέψει στην ιδιαίτερη πατρίδα του για να φροντίσει την οικογένειά του στις επικίνδυνες στιγμές που βιώνει ο επαναστατημένος ελληνισμός. Το γεγονός ότι η είδηση παρεμπίπτει στην αφήγηση δείχνει, ίσως, ένα περιορισμένο ενδιαφέρον από την πλευρά της αυτοβιογραφούμενης Ελισάβετ. Αξίζει να διαβάσουμε ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα:

«Εις τούτον τον καιρόν, δηλαδή τη 25 Μαρτίου 1821 την ημέραν του Ευαγγελισμού, έρχεται ο ποτέ διδάσκαλός μου Θεοδόσιος Δημάδης και μας κάμνει γνωστόν με πολλήν του χαράν, πως οι Γραικοί ανήγειραν τα όπλα εναντίον των Οθωμανών, πως η Πάτρα και η πλησίον της χώρας ήδη είχαν σείσει τον ζυγόν της σκλαβίας, και πως η επίλοιπαις χώραις, κατά την συμφωνίαν ίσως, είχαν τότε καμωμένον το ίδιον, αλλά ως πλέον μακράν, ακόμη η είδησις δεν ήτον φθασμένη εις την Ζάκυνθον. Ούτως είπεν ο μαύρος, διότι τέτοια ήτον η φήμη οπού παρευθύς έτρεξεν. Εγώ εις τα λόγια του άκουσα το αίμα μου να ζεσταίνη, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελεν ημπορώ να ζωστώ άρματα, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελε ημπορώ να τρέξω διά να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους, οπού δι' άλλο (καθώς εφαινετο) δεν επολεμούσαν, παρά διά θρησκείαν και διά πατρίδα, και διά εκείνην την ποθητήν ελευθερίαν, η οποία καλώς μεταχειριζόμενη, συνηθά να προξενή την αθανασίαν, την δόξαν, την ευτυχίαν των λαών. Επεθύμησα, είπα, από καρδιάς, αλλά εκύτταξα τους τοίχους του 'σπητιού οπού με εκρατούσαν κλεισμένην, εκύτταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβίας και

⁵⁷ Αθανασόπουλος 1997, σ. 101.

ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία και αναστέναξα, αλλά δεν έλειψα όμως από το να παρακαλέσω τον Ουρανόν διά να ήθελε τους βοηθήσει να νικήσουν, και τοιούτης λογής να αξιωθώ και εγώ η ταλαίπωρος να ιδώ εις την Ελλάδα επιστρεμμένην την ελευθερίαν και μαζί με αυτήν επιστρεμμένας εις τας καθέδρας τους τας σεμνάς Μούσας, από τας οποίας η τυραννία των Τούρκων τόσον και τόσον καιρόν τας εκρατούσε διωγμένας.»⁵⁸

Η ασφάλεια της απόστασης επιτρέπει μια εξιδανικευτική πρόσληψη της επανάστασης και των όρων της. Οι γεωπολιτικές συνθήκες, από τη μια μεριά η Ιόνιος Πολιτεία των Επτανήσων και από την άλλη ο τουρκοκρατούμενος ελληνισμός, συγχωρούν την αίσθηση της αναφοράς σε κάτι μακρινό όταν γίνεται λόγος στο κείμενο για τους «Γραικούς» που «επολεμούσαν διά θρησκείαν, διά πατρίδα». Ας αναλογιστούμε ότι, παρά την ξεκάθαρη ομόψυχη σύνταξη της Ελισάβετ με τους επαναστατημένους Έλληνες, η ίδια έχει τη δική της ελεύθερη πατρίδα τη στιγμή της αφήγησης. Τούτο ασφαλώς δεν αναιρεί τον ενθουσιασμό της για τον ξεσηκωμό των Ελλήνων, που φτάνει άλλωστε μέχρι την παρόρμηση της δικής της συμμετοχής στον ένοπλο αγώνα. Το αγωνιστικό πνεύμα των Ελλήνων συναντιέται με το αγωνιστικό πνεύμα της έγκλειστης ζακυνθινής: ο ζυγός της «σκλαβίας» των Γραικών συμπορεύεται με τη «γυναικεία σκλαβία». Η Ελισάβετ συμπάσχει με τους επαναστατημένους Έλληνες πολύ περισσότερο στο κοινό βίωμα της ανελευθερίας: «ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία και αναστέναξα».

Η στάση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου απέναντι στην είδηση της ελληνικής επανάστασης είναι πάντως η αναμενόμενη, αν αναλογιστεί κανείς το νεωτερικό πνεύμα που τη διακρίνει, την εγγύτητά της στις αρχές του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και τη διεκδίκηση από την ίδια των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ο Πορφύρης, με έναν πρόδηλο ενθουσιασμό, την τοποθέτησε στη «θέση του προοδευτικού διανοούμενου, διαφωτιστή και κήρυκα των δικαιωμάτων του ατόμου».⁵⁹ Ο χρόνος της αφήγησης σταματά πριν από την ανακήρυξη ελληνικού ανεξάρτητου κράτους και όσα ηρωικά και δραματικά γεγονότα μεσολάβησαν μεταξύ της Επανάστασης και της αναγνώρισης του ελλαδικού κράτους στη δεκαετία του 1820 δεν φαίνεται να έφτασαν στο σπίτι των Μουτζάν στη Ζάκυνθο ή στα αυτιά της έγκλειστης Ελισάβετ, για να δώσουν αφορμές να ξεδιπλωθεί περισσότερο η εθνικοαπελευθερωτική διάθεση και συνείδηση του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου. Παραμένει, επίσης, απορίας άξιον πώς συμβάντα τέτοιας έντασης και ιστορικής σημασίας, όπως και η εξέγερση στη Ζάκυνθο και η βρετανική της καταστολή τον Σεπτέμβριο του 1821, παρέμειναν στη σκιά της αυτοβιογραφικής αφήγησης ή πέρασαν φευγαλέα από τις σελίδες του κειμένου της.⁶⁰

Αν, λοιπόν, το αυτοβιογραφικό κείμενο είναι το ενέργημα με το οποίο η αφήγηση της αυθιστορούμενης νοηματοδοτεί τον εαυτό της και συγκροτεί την ατομικότητά της αναδρομικά (και, συχνά, αναστοχαστικά), σύμφωνα με την έννοια της «αυτοβιογραφικής πράξης», όπως αναφέραμε προηγουμένως ότι την προσδιόρισε η Bruss (βλ. Smith 1987), αυτό που διαβάζουμε τελικά είναι μια προσπάθεια της Ελισάβετ να επικοινωνήσει με τον αναγνώστη, καθιστώντας τον κοινωνό της αφηγηματικής δοκιμής και δοκιμασίας της, καθώς και να προσδιορίσει τον εαυτό της (και τον συγγραφικό), μέσα από τις αντιφάσεις του και τα αδιέξοδα που διαμορφώνουν τον βίο της. Σε ένα γενικευτικό επίπεδο, η δοκιμή αυτή και η δοκιμασία της γραφής αφορά συνολικότερα τις γυναίκες που γράφουν τον 19^ο αιώνα, από τη σύγχρονή της αλλά άγνωστη σε αυτήν Ευανθία Καΐρη, μέχρι την Καλλιρρόη Παρρέν και την Πηνελόπη Δέλτα στο γύρισμα προς τον 20^ο αιώνα. Το ενδιαφέρον, ασφαλώς, είναι ότι η *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου «θεματοποιεί» την ίδια τη δοκιμασία της γραφής και τις αντιθέσεις της, που, όπως είδαμε παραπάνω, είναι ταυτόχρονα κατοπτρισμοί των αντιφάσεων του αυθιστορούμενου υποκειμένου, αλλά και εκφραστές του.

Υπάρχουν όμως και ανάλογοι ρητορικοί τρόποι ή μοτίβα με τα οποία η Μουτζάν-Μαρτινέγκου χειρίζεται τον αγώνα και τις αγωνίες της να διαμορφωθεί η συγγραφική της ταυτότητα και να καταστεί δημόσια, να συναντηθεί με τους υποθετικούς, μελλοντικούς αναγνώστες της. Θα αναφερθούμε σε δύο αποσπάσματα εν είδει παραδειγμάτων. Το πρώτο αφορά την απόβλεψη των γυναικών στην κριτική αποτίμηση του συγγραφικού τους έργου. Προσδοκούν μια αξιολόγηση κατά το δυνατόν αντικειμενική και δίκαιη και, πάντως, απαλλαγμένη από το βάρος της έμφυλης πρόσληψής του, που μπορεί να αδυνατίσει την

⁵⁸ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 124-125.

⁵⁹ Πορφύρης 1956, σσ. 21-22.

⁶⁰ «(Τ)ο κείμενο της Ελισάβετ είναι αποκλειστικά στραμμένο στον εαυτό της: επιζητεί να καταγράψει το δράμα της, για να διαιωνίσει τη βίωση της αγωνίας της. Ο εξωτερικός κόσμος είναι στην πραγματικότητα απών: μορφοποιείται και αναλαμβάνει τον λόγο είτε για να εμφανιστεί ως εμπόδιο στους στόχους της (πατέρας, αδελφός, θεός κλπ.) είτε ως στοιχείο οικονομίας για την εκδίπλωση της αφήγησής της (ο μεγάλος σεισμός, η ελληνική επανάσταση κλπ.).» Αρβανιτάκης 2005, σ. 415.

κριτική προσοχή προς όφελος μιας πρόχειρης και ενθουσιώδους υποδοχής ενός «γυναικείου» έργου ή να εξωθήσει σε μια απορριπτική στάση το ξάφνιασμα της γυναικείας υπογραφής του. Γι' αυτό και η Ελισάβετ εμφανίζεται ικανοποιημένη όταν το χειρόγραφο της υποβάλλεται ανώνυμα και κερδίζει επαινετικά σχόλια:

«Τα συγγράμματα οπού έκαμνα, τα έδίδα του διδασκάλου μου Ρωμαντζά, όχι διά να μου διορθώνη σφάλματα της ορθογραφίας, εις τα οποία η ταχύτης του γρανίματος με έκαμνε και ακόμη με κάμνει να ξετρέχω. Εκεί εις το 'σπήτι του οπού τα έπαιρνε, τα έδιδε (χωρίς να λέγη το ποίος τα είχε γραμμένα) και τα εδιάβαζεν ένας του φίλος ιερεύς των Άγγλων, άνθρωπος πολλά γραμματισμένος, ο οποίος τα επαινούσε πολύ και τα έλεγε πως ήτον άξια διά να βαλθώσιν εις τύπον, έξω από τούτο, όσοι άλλοι τα έβλεπον ομοίως τα επαινούσαν, όθεν εγώ ελάμβανα μεγάλην χαράν, ωσάν οπού εστοχαζόμεον ότι εκείνοι οι έπαινοι ήσαν αληθινοί, επειδή και δεν τους έκαμναν έμπροσθέν μου.»⁶¹

Ο 19^{ος} αιώνας βρίθει παραδειγμάτων ανώνυμης ή ψευδώνυμης δημοσίευσης κειμένων (λογοτεχνικών ή μη) γραμμένων από γυναίκες.⁶² Η αντίφαση που προκύπτει, από τη μια πλευρά να επιδιώκει κανείς τη δημοσιοποίηση του έργου του και, από την άλλη, να ακυρώνει το πνευματικό δικαίωμά του επί του έργου πίσω από την προσωπίδα του ψευδώνυμου, είναι ασφαλώς αποτέλεσμα μιας πρακτικής που αναπτύσσουν οι γυναίκες για να εισχωρήσουν στο δημόσιο πεδίο της δημιουργικής έκφρασης. Ειδικά, όμως, στις περιπτώσεις της ανωνυμίας μάς επιτρέπεται να εννοήσουμε ότι πίσω από τη σκόπιμη αφάνεια βρίσκεται και η συγγραφική πρόθεση να διαβαστεί το έργο χωρίς τη διαμεσολάβηση της έμφυλης ταυτότητας του συγγραφέα του και των αναγνωστικών στάσεων που θα ενεργοποιούσε. Εκεί, πάντως, όπου η ανωνυμία δεν θα μπορούσε εύκολα να εμφολωρήσει είναι στις αυτοβιογραφίες, το είδος που κατεξοχήν ταυτίζει στο ίδιο πρόσωπο τον πρωταγωνιστή της μυθοπλασίας, τον αφηγητή του και τον συγγραφέα και προσδιορίζεται καταστατικά ως η επώνυμη δημόσια παρακαταθήκη του γράφοντος υποκειμένου. Θα μπορούσε να είναι και αυτή μια εξήγηση, που συλλειτουργεί με άλλα αίτια, για τις λιγοστές αυτοβιογραφίες γυναικών που συναντούμε στον 19^ο αιώνα...

Μια άλλη πρακτική, για να νομιμοποιηθεί η δημόσια συγγραφική παρουσία των γυναικών στον 19^ο αιώνα, είναι η επίκληση ενός προσώπου στο οποίο αφιερώνεται το δημοσιοποιούμενο έργο και το επιχείρημα ότι πρόθεση της συγγραφέως είναι να αποδώσει τιμή στο πρόσωπο της αφιέρωσης, από το κύρος του οποίου προσβλέπει να δανειστεί ένα μέρος και η ίδια η έκδοση. Μια παραλλαγή του ρητορικού αυτού τρόπου, που απαντούμε πολύ συχνά στους προλόγους ή τα εισαγωγικά σημειώματα των γυναικών συγγραφέων, είναι και το επιχείρημα της συγγραφής για ένα πρόσωπο προκειμένου να διασωθεί στη μνήμη η ιστορική του παρουσία. Είναι και αυτό ένα προσωπίο πίσω από το οποίο κρύβεται η «ειλικρινέστερη» πρόθεση της συγγραφής, που δεν είναι άλλη από την ανάγκη δημιουργικής έκφρασης του συγγραφέα και της επικοινωνίας του έργου του με τους αναγνώστες του. Γιατί ένα έργο γράφεται, πρώτα απ' όλα, για να διαβαστεί. Η Ελισάβετ, στο πλαίσιο αυτής της ρητορικής στάσης, επικαλείται την πρόθεση να διασωθεί η μνήμη του μικρότερου αδελφού της Μαρίνου και γι' αυτό επιθυμεί να δημοσιεύσει στο μέλλον ένα «όνειρο», συνθεμένο απ' αφορμής του θανάτου του:

«Εδώ ήλθεν ο καιρός του συνθέτειν και έδωσα αρχήν των συγγραμμάτων τούτου του χρόνου με ένα όνειρον επάνω εις τον θάνατόν του [Του αυταδέλφου αυτής οκταετούς Μαρίνου (Σημείωση Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου)]. Με τούτο το συγγραμματίδιον εξάτιμισα κατ' ολίγον την θλίβιν μου και εν ταντώ επαρηγορήθηκα με τον στοχασμόν, πως ανίσως και κανένα καιρόν ιδώσει το φως τα συγγράμματά μου δεν θέλει υπάγη χαϊμένον το όνομα του φιλάτου μου Μαρίνου.»⁶³

Η «ιερότητα» της αιτίας ή του σκοπού της συγγραφής μπορεί να συγχωρέσει την πρωτοβουλία της συγγραφέως να γράψει και να δημοσιεύσει ένα λογοτεχνικό κείμενο και, έτσι, να επιτραπεί, προς στιγμήν και κατ' εξαίρεση έστω, η διασάλευση της πατριαρχικής τάξης που προβλέπει την κάθετη και άτεγκτη διάκριση μεταξύ δημόσιας δράσης και «γυναικείου» κόσμου.

Σε μια επιστολή της Μουτζάν-Μαρτινέγκου προς την εξαδέλφη της, το 1822, δημοσιευμένη από τον Κονόμο στα *Επτανησιακά Φύλλα* (1947) και αναδημοσιευμένη στις «Σημειώσεις» της έκδοσης Πορφύρης,⁶⁴ με την οποία ανακοινώνει την απώλεια του μικρού της αδελφού και περιγράφει την ψυχική δοκιμασία από την οποία πέρασε λόγω του αδελφικού θανάτου, η νεαρή Ελισάβετ καταθέτει τις τρεις καταφυγές της παραμυθίας της: «Ο ορθός λόγος, η άμεμπτος θρησκεία μας και η μελαγχολική μούσα μου εσύντρεξαν εις παρηγορίαν

⁶¹ Αθανασόπουλος 1997, σ. 143.

⁶² Βλ. Ριζάκη 2007, σσ. 143-165.

⁶³ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 144-145.

⁶⁴ Πορφύρης 1956, σσ. 104-105.

μου» (πρόκειται για τη φράση που τοποθετήθηκε σαν μότο στην αρχή του υποκεφαλαίου). Επιστήμη, μεταφυσική πίστη, λογοτεχνική δημιουργία: είναι τρεις λόγοι που συγκροτούν μέσα από (και παρά) τις επιμέρους αντιθέσεις τους το αυτοβιογραφούμενο υποκείμενο, συνθέτουν την ταυτότητα του ατόμου και μέσω αυτών αναδεικνύεται η ατομική συνείδηση μιας γυναίκας και μιας αυθιστόρησης, μιας αφήγησης που ανασυστήνει την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου στον αναγνώστη της, σε κάθε ανάγνωση του αυτοβιογραφικού κειμένου. Η συγκεκριμένη *Αυτοβιογραφία* είναι ένα «τυπικό» παράδειγμα αυτοβιογραφικού κειμένου ελληνίδας των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, θεωρούμενου, μέχρι πρόσφατα, μοναδικού. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ένα ακόμα αυτοβιογραφικό κείμενο ελληνίδας της εποχής εκείνης, τα *Απομνημονεύματα* της Ρωξάνδρας Στούρτζα, μεταφρασμένα στα ελληνικά, εμπλούτισαν πρόσφατα το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος, ενώ και άλλα αυτοβιογραφικά κείμενα της ίδιας απόκεινται στο αρχείο της. Φαίνεται πως, ως προς τα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών, το τοπίο, όντας εν πολλοίς αχαρτογράφητο, θα γνωρίσει πολλές αναθεωρήσεις στο μέλλον.

6.2 «Εξιτόρηση των γεγονότων της εποχής μου»: αναπάντεχα, μικτά αλλά νόμιμα, απομνημονεύματα μιας γυναίκας (Ρωξάνδρας Στούρτζα, *Απομνημονεύματα*)

*«Είναι οφειλή μου προς την αλήθεια,
να παρουσιάσω τον ηγέτη αυτόν υπό το φως της αληθείας»
(Στούρτζα 2006, σ. 64)*

Τα *Απομνημονεύματα* της Ρωξάνδρας Στούρτζα γράφτηκαν το 1829 στα γαλλικά, αλλά είδαν το φως της δημοσιότητας μόλις το 1888, στη Μόσχα, με φροντίδα της ανιψιάς της Μαρίας Γκαγκάριν.⁶⁵ Σε ελληνική μετάφραση της Μαρίας Τσάτσου κυκλοφόρησαν πρόσφατα (2006), από τις εκδόσεις Ιδεόγραμμα. Λόγω της οψίτυπης πρώτης έκδοσης, αλλά και της καθυστερημένης ελληνικής μετάφρασής του, το έργο δεν έχει ενταχτεί (ακόμη) στη γραμματολογική θεώρηση του 19^{ου} αιώνα και δεν έχει μελετηθεί παρά ελάχιστα.⁶⁶

Η συγγραφέας του Ρωξάνδρα Στούρτζα γεννήθηκε το 1786 στην Κωνσταντινούπολη και πέθανε το 1844 στην Οδησό, διαγράφοντας μια ενδιαφέρουσα πορεία πολλών μετακινήσεων στον ευρωπαϊκό χάρτη, που αποτυπώνει την ανθρωπογεωγραφία της εποχής της. Θα έχουμε την ευκαιρία να την παρακολουθήσουμε και να τη συζητήσουμε λίγο παρακάτω. Ο πατέρας της, Σκαρλάτος Στούρτζας, καταγόταν από τη Μολδαβία. Η μητέρα της, Σουλτάνα Μουρούζη, καταγόταν από φημισμένη φαναριώτικη οικογένεια. Ο πατέρας της Σουλτάνας Μουρούζη, Κωνσταντίνος (ο παππούς της Ρωξάνδρας), διετέλεσε οσποδάρης (ηγεμόνας) της Μολδαβίας (παραδουνάβιας χώρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με περιορισμένη αυτονομία). Οι διοικητικές θέσεις των προγόνων της, αλλά και η οικονομική και κοινωνική τους επιφάνεια, έφεραν την οικογένεια Στούρτζα σε άμεση σύνδεση με τις πολιτικές και ιστορικές εξελίξεις της εποχής και ειδικότερα με την τροχιά κίνησης της οθωμανικής και, κυρίως, της ρωσικής διπλωματίας και πολιτικής. Ο πατέρας της μετακίνησε την οικογένειά του από την Κωνσταντινούπολη και το Ιάσιο στην Πετρούπολη, όταν η Ρωξάνδρα ήταν πέντε ετών. Βρισκόμαστε στη λήξη του πενταετούς Ρωσοτουρκικού πολέμου (1787-1792), με την ήττα των Οθωμανών και την υπογραφή της Συνθήκης του Ιασίου, που διαμόρφωσε οικονομικές, γεωστρατηγικές και πολιτικές συνθήκες σε όφελος των Ρώσων. Οι τελευταίοι βρίσκονται υπό τη διοίκηση της τσαρίνας Αικατερίνης Β', η πολιτική της οποίας αντιμετώπιζε θετικά τους ελληνικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο και με την ευνόητη προσδοκία για ένα καλύτερο πολιτικό, στρατιωτικό, ή διπλωματικό μέλλον των γιων του, σε ένα ευνοϊκό περιβάλλον για τη σταδιοδρόμησή τους (έχει δύο γιους, τον Κωνσταντίνο και τον Αλέξανδρο), ο Σκαρλάτος Στούρτζας εγκαταλείπει την οικογενειακή περιουσία στην Οθωμανική αυτοκρατορία και εγκαθίσταται αρχικά στην Πετρούπολη.⁶⁷ Η επιλογή του αποδείχτηκε εύστοχη, παρά τις οικονομικές και άλλες δυσκολίες που συνάντησε η οικογένεια με

⁶⁵ Χατζηαντωνίου 2006, σ. 7· Ντενίση 2014, σ. 150.

⁶⁶ Βλ. την εξαίρεση του άρθρου Denissi 2005 και της μελέτης Ντενίση 2014.

⁶⁷ Βλ. Στούρτζα 2006, σ. 231. Οι βασικότερες από τις πληροφορίες αυτές αναφέρονται από την ίδια τη Ρωξάνδρα Στούρτζα στο αυτοβιογραφικό της κείμενο. Συμπληρώνονται με αναλυτικές πληροφορίες, που δίνονται στις ιδιαίτερα πλούσιες σε δεδομένα και εκτενείς «Σημειώσεις» στο τέλος των *Απομνημονευμάτων* (της ελληνικής μετάφρασής τους), συνταγμένες από τον Κώστα Χατζηαντωνίου (Στούρτζα 2006, σσ. 229-298).

τη μετεγκατάστασή της. Ο Κωνσταντίνος, παρά το άδοξο τέλος του,⁶⁸ θα σταδιοδρομήσει στον στρατιωτικό τομέα και ο Αλέξανδρος στον διπλωματικό στίβο.

Η οικογενειακή περιουσία που απέμεινε στην Οθωμανική αυτοκρατορία εξανημίστηκε πολύ γρήγορα και η οικονομική δυσχέρεια θα αναγκάσει τον Σκαρλάτο Στούρτζα να μεταφέρει την οικογένειά του μακριά από την ακριβή ζωή της Πετρούπολης, στην επαρχία, στο Μοχίλεφ της Λευκορωσίας, όσο ο ίδιος ταξίδευε στην Οθωμανική αυτοκρατορία για να περισώσει μέρος της περιουσίας τους. Η απομονωμένη ζωή στην επαρχία θα φανεί αρκετά σκοτεινή. Η Ρωξάνδρα θα κάνει λόγο για «τα ατέλειωτα βράδια του χειμώνα» (σ. 18).⁶⁹ Εκεί, με την άγρυπνη φροντίδα της μητέρας της, θα λάβει επιμελημένη κατ' οίκον μόρφωση και θα καλλιεργήσει μια ευαίσθητη, ευγενική και ευφυή προσωπικότητα, που θα εντυπωσιάσει τον περίγυρό της στην πορεία της ζωής της. Σχολιάζει ο Κώστας Χατζηαντωνίου: «Η μόρφωση, η ευγένεια, η ευφυΐα, η διπλωματικότητα αλλά και η ειλικρίνεια, η καλοσύνη, η ανεπιτήδευτη απλότητα, την έκαναν σε νεαρότατη ηλικία πρόσωπο αγαπητό στην ιδιαίτέρως απαιτητική ρωσική αριστοκρατία και της άνοιξαν τις βαριές πόρτες του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος.»⁷⁰

Τα χρόνια διαμονής στην επαρχία θα είναι δύσκολα, «σημαδεμένα από βαθεία οδύνη» (σ. 17): θα πεθάνει πρόωρα η μεγαλύτερη αδελφή της, Σμαράγδα (είχε άλλη μία, μικρότερη αδελφή, την Ελένη, μετέπειτα σύζυγο διπλωμάτη). Από το 1801, η οικογένεια εγκαθίσταται και πάλι στην Πετρούπολη, παίρνοντας την απόφαση να επανέλθει στην κοινωνική ζωή της πρωτεύουσας. Χρειαζόταν να ολοκληρωθεί η μόρφωση των παιδιών και να καταταχτεί ο Κωνσταντίνος στον στρατό. Ο τελευταίος θα ακολουθήσει τη σταδιοδρομία των αξιωματικού, αλλά, κατά τη διαμονή του στο Βερολίνο στα 1805, θα θέσει τέρμα στη ζωή του, ρομαντικά απελπισμένος επειδή δεν πρόλαβε να πάρει μέρος στις στρατιωτικές συγκρούσεις με τα γαλλικά στρατεύματα και να διαπρέψει, όπως φιλοδοξούσε, στο πεδίο των μαχών. Η Ρωξάνδρα αναλαμβάνει το βάρος να διαχειριστεί την είδηση της αυτοχειρίας του αδελφού της απέναντι στους γονείς της, σε μια προσπάθεια να προστατεύσει την ψυχική ισορροπία της μητέρας της, αλλά και να μετριάσει τη βαριά κατάθλιψη που επέφερε η είδηση στην ήδη μελαγχολική φύση του πατέρα της.

Η εγκατάσταση της οικογένειας Στούρτζα στην Πετρούπολη, στην αυγή του αιώνα (1801), συμβαίνει σε μια περίοδο που πνέει άνεμος ανανέωσης και ελπίδας στη Ρωσία. Έχει μόλις λήξει η βασιλεία του Παύλου Α' («σκοτεινή και ολέθρια» τη χαρακτηρίζει η Ρωξάνδρα) και ξεκινά του διαδόχου του, Αλέξανδρου Α', με ανακούφιση και υψηλές προσδοκίες από τον ρωσικό λαό. Πέντε χρόνια αργότερα, η Ρωξάνδρα βρίσκεται στο εικοστό έτος του βίου της, όταν αποχωρίζεται την οικογένειά της και ξεκινά τη νέα της ζωή ως δεσποινίδα επί των τιμών της αυτοκράτειρας Ελισάβετ, συζύγου του τσάρου Αλέξανδρου Α'. Χάρη στην προσωπικότητα και τις αρετές που τη διακρίνουν, πολύ γρήγορα θα συγκεντρώσει την προσοχή και την εκτίμηση στην αυτοκρατορική αυλή. Θα κερδίσει επίσης την εκτίμηση και την εμπιστοσύνη του ίδιου του τσάρου Αλέξανδρου Α' και θα σταθεί απέναντί του μια αφοσιωμένη, ψύχραιμη και διεισδυτική στις κρίσεις της συνομιλήτρια σε θέματα πολιτικής και διπλωματίας.

Από τη θέση της στο αυτοκρατορικό περιβάλλον θα παρακολουθήσει, και θα αφηγηθεί στα *Απομνημονεύματά* της, τα σημαντικά πολιτικά, στρατιωτικά και διπλωματικά γεγονότα της ευρωπαϊκής ιστορίας αυτών των χρόνων: η εκστρατεία των γαλλικών στρατευμάτων υπό τη διοίκηση του Ναπολέοντα εναντίον της ρωσικής αυτοκρατορίας, η εισβολή τους στη Μόσχα και οι κρίσιμες στιγμές για τον τσάρο Αλέξανδρο Α', η ανάκαμψη των Ρώσων, η ανακατάληψη της πόλης, η ανασυγκρότηση του συνασπισμού ενάντια στον Ναπολέοντα, η αντιστροφή των συσχετισμών του πολέμου εις βάρος των Γάλλων και η ήττα τους, η κατάληξη στο Συνέδριο της Βιέννης.

Μια ιδιαίτερη στιγμή, καθοριστική για την προσωπική της ζωή, που θα εμφανιστεί διακριτικά στην αφήγησή της, είναι η γνωριμία της με τον πολιτικό και διπλωμάτη Ιωάννη Καποδίστρια, όταν αυτός θα μεταβεί στην Πετρούπολη, το 1809, για να εργαστεί στο διπλωματικό σώμα της Ρωσίας. Θα αναπτυχτεί ένας ευγενής όσο και φλογερός αισθηματικός δεσμός, που θα κρατηθεί ζωντανός παρά την απόσταση που σύντομα θα χωρίσει τους δύο με τις μετακινήσεις τους, ο Καποδίστριας στην Ελβετία και, κατόπιν, στο ελληνικό Βασίλειο ως ο πρώτος κυβερνήτης του, η Στούρτζα στη συνοδεία της αυτοκράτειρας Ελισάβετ. Πιθανολογείται ότι μια παρέμβαση από την πλευρά του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος συντέλεσε ώστε να μην ευοδωθεί η σχέση και καταλήξει σε γάμο.⁷¹ Πάντως, φαίνεται πως και από την πλευρά του Καποδίστρια

⁶⁸ Ο Κωνσταντίνος, όπως θα δούμε παρακάτω, αυτοκτόνησε.

⁶⁹ Οι αριθμοί στην παρένθεση παραπέμπουν στην έκδοση της ελληνικής μετάφρασης (Ιδεόγραμμα, 2006).

⁷⁰ Χατζηαντωνίου 2006, σ. 8.

⁷¹ Χατζηαντωνίου 2006, σσ. 9-10. Αναλυτική παρουσίαση της απόφασης και των δύο να μην προχωρήσουν σε γάμο, βλ. στην ιστορική βιογραφία της Κούκκου (1997).

λειτούργησε μια αναστολή. Από το σώμα επιστολών που έχει διασωθεί μεταξύ των εμπλεκόμενων (των δύο νέων και του αδελφού της Ρωξάνδρας, Αλέξανδρου), προκύπτει ότι ο Καποδίστριας, προϊόντος του χρόνου και της διπλωματικής του σταδιοδρομίας, είχε αποφασίσει να αφοσιωθεί στην «ελληνική υπόθεση» και, επομένως, δεν θα μπορούσε να δεσμευτεί με τη δημιουργία οικογένειας στη Ρωσία. Η γνωριμία της Ρωξάνδρας με τον Καποδίστρια και οι συχνές συναντήσεις τους στην Πετρούπολη κράτησαν μία τριετία περίπου (μέχρι το 1811). Θα ξανασυναντηθούν το 1814, στο πλαίσιο των διπλωματικών διεργασιών που συντελούνται στην Ευρώπη και καταλήγουν στο Συνέδριο της Βιέννης. Έναν χρόνο νωρίτερα, η Ρωξάνδρα ακολουθεί την αυτοκράτειρα σε ένα μακρύ ταξίδι σε περιοχές της πατρίδας της: Βερολίνο, Λειψία, Βαϊμάρη (η Ελισάβετ είναι γερμανίδα). Το ταξίδι θα καταλήξει στη Βιέννη και σε συνάντηση με τον Καποδίστρια. Λίγα χρόνια αργότερα, η δολοφονία του κυβερνήτη θα πληγώσει βαθύτατα τη Ρωξάνδρα, όπως γνωρίζουμε από άλλα γραπτά τεκμήρια, δεδομένου ότι η συγγραφή των *Απομνημονευμάτων* ολοκληρώθηκε πριν από το τραγικό γεγονός.

Στην παραμονή της στη Βαϊμάρη και με τη μεσολάβηση της ίδιας της αυτοκράτειρας θα γνωρίσει τον κόμη Έντλινγκ (Edling), υπουργό των εξωτερικών της Βαϊμάρης και εξάδελφο της Ελισάβετ. Το 1816, με τη δική της παρέμβαση και πάλι, η Ρωξάνδρα θα συνάψει έναν συμβατικό γάμο μαζί του. Η διαμονή στη Βαϊμάρη θα της φανεί δυσβάσταχτη και θα επιδιώξει τη μετακίνησή τους στην Πετρούπολη, κοντά στην οικογένειά της. Τελικά, η μετεγκατάσταση αυτή θα γίνει ιδιωτικά, στην πατρική της περιουσία στη Λευκορωσία, καθώς ο κόμης Έντλινγκ δεν μπόρεσε να αποκτήσει μια διπλωματική/πολιτική θέση στη ρωσική πρωτεύουσα. Σύντομα θα μετακινηθούν στο Μανζύριο της Βεσσαραβίας, περιοχή στην οποία ο τσάρος διέθεσε κτήματα στον κόμη για να τα εκμεταλλευτούν. Ο συμβατικός γάμος, όμως, αδυνατεί να τους κρατήσει μαζί. Ο κόμης Έντλινγκ θα επιστρέψει στην πατρίδα του. Είναι πιθανό να μην ξανασυναντήθηκαν στη ζωή τους, εκτός ίσως από μία επίσκεψη της Ρωξάνδρας στη Βαϊμάρη, λίγο καιρό πριν τον θάνατό της.⁷²

Η Ρωξάνδρα θα ενδιαφερθεί έντονα για το πολιτικό ζήτημα του ελληνικού κράτους και θα αφοσιωθεί σε δράσεις υποστήριξης των Ελλήνων. Το ενδιαφέρον της για τους δοκιμαζόμενους Έλληνες στα χρόνια αμέσως μετά την επανάσταση του 1821, θα τη φέρει (μόνη πια, καθώς έχει προηγηθεί η οριστική ρήξη με τον σύζυγό της) το 1825 στην Οδησό, για να συνδράμει τους προσφυγικούς ελληνικούς πληθυσμούς που κατέφυγαν στη ρωσική πόλη. Δραστηριοποιήθηκε έντονα και φρόντισε την προμήθεια τροφής, την οικονομική στήριξη και τη στέγαση των προσφύγων. Ενεργοποιώντας και τον Ρώσο υπουργό της Παιδείας, περιέθαλψε τους πρόσφυγες, ίδρυσε ορφανοτροφείο, πρωτοβάθμιο σχολείο για τη στοιχειώδη εκπαίδευσή τους και Παρθεναγωγείο ειδικά για τη μόρφωση των κοριτσιών. Ο θάνατος τη βρήκε στην Οδησό, το 1844.

Νωρίτερα όμως, στα χρόνια του ταξιδιού της στην κεντρική Ευρώπη και, κατόπιν, κατά την περίοδο του γάμου και της αρχικής της παραμονής στη Βαϊμάρη, η Ρωξάνδρα είχε δραστηριοποιηθεί στη στήριξη νέων του παροικιακού ελληνισμού που επιθυμούσαν να σπουδάσουν. Η ίδια χρηματοδότησε την έκδοση της τραγωδίας *Ιφιγένεια εν Ταύροις* του Γκαίτε, σε ελληνική μετάφραση από τον σπουδαστή Ιωάννη Παπαδόπουλο. Η Στούρτζα είχε συναντηθεί με τον Γερμανό ποιητή ήδη από το 1813, κατά την επίσκεψή της στη Λειψία.

Δεν έχουμε επαρκείς ενδείξεις ή δεδομένες πληροφορίες για στενή και διαρκή ενασχόληση της ίδιας με τη συγγραφή λογοτεχνικών κειμένων. Η ιστορικός Ελένη Κούκκου, που ερεύνησε το αρχείο της οικογένειας Στούρτζα στην Πετρούπολη, εντόπισε στις επιστολές αναφορές της στην «ποιητική διάθεση» που την ενέπνεε και, σε μία περίπτωση, πιθανολογεί ότι σε αυτήν ανήκει ένα ποίημα που παρατίθεται σε επιστολή της. Απόκειται στο αρχείο και ένα δικό της μυθιστόρημα (αδημοσίετο μέχρι σήμερα) με τον τίτλο *Zoé, ou la jeune Grecque*.⁷³ Πάντως, η απόφαση και η άσκηση της πράξης της συγγραφής σχετίζεται περισσότερο με τον «πρακτικότερο» χαρακτήρα της μαρτυρίας, της προσωπικής κατάθεσης με ιστορικό βάρος, της ανταπόκρισης σε μια ανάγκη επικοινωνίας, και λιγότερο στην αναζήτηση της δημιουργικής έκφρασης μέσα από τη λογοτεχνία (με τις όποιες καλλιτεχνικές ανησυχίες).

Σύμφωνα με τις διαθέσιμες μέχρι σήμερα πληροφορίες, τα αυτοβιογραφικά κείμενα που φέρεται να συνέταξε η Ρωξάνδρα Στούρτζα, περιλαμβάνουν δύο καταγραφές απομνημονευμάτων, ποικίλα και σκόρπια σημειώματα, καθώς και μια σειρά επιστολών. Γνωρίζουμε ότι η Στούρτζα έστειλε επιστολές προς πολλούς

⁷² Κούκκου 1997, σσ. 613-626.

⁷³ Κούκκου 1997, σ. 613. Δυστυχώς δεν διαθέτουμε μια συστηματική, αναλυτική και κατά το δυνατόν εξαντλητική καταγραφή του αρχείου της οικογένειας Στούρτζα για να σχηματίσουμε, έμμεσα έστω, μια συνολική και (ει δυνατόν) οριστική εικόνα της συγγραφικής δραστηριότητας της Ρωξάνδρας, λογοτεχνικής ή μη. Οι πληροφορίες μεταφέρονται εδώ από διάσπαρτα σημεία της αφήγησης της ιστορικής βιογραφίας της Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας – Ρωξάνδρα Στούρτζα. Μια ανεκπλήρωτη αγάπη* (1997).

αποδέκτες. Εκείνες που ενδιαφέρουν περισσότερο είναι όσες απευθύνονται στον Ιωάννη Καποδίστρια, λόγω της σχέσης που συνδέει αποστολέα και παραλήπτη. Η αλληλογραφία αυτή αποσιωπήθηκε από τη Ρωξάνδρα στο κείμενο των *Απομνημονευμάτων* που δημοσιεύτηκε, ως μία ακόμη ένδειξη της πρόθεσης της συγγραφέως τους να διατηρήσει μια γραμμή διάκρισης της πολύ προσωπικής ζωής της από τη δημόσια αφήγηση των απομνημονευμάτων. Πρόκειται για «θερμά γράμματα» με «φλογερά αισθήματα», για να δανειστούμε τη φρασεολογία του Κώστα Χατζηαντωνίου.⁷⁴ Το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών που απέστειλε ο Καποδίστριας στη Στούρτζα δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1901, στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα* της Τεργέστης. Οι επιστολές του προϋπέθεταν την ύπαρξη επιστολών της Ρωξάνδρας, που ελάνθαναν και οι οποίες θα εντοπιστούν πολύ αργότερα, τη δεκαετία του 1990, από την ιστορικό Ελένη Κούκκου, στο αρχείο της οικογένειας Σκαρλάτου Στούρτζα που φυλάσσεται στο Σπίτι/Μουσείο Πούσκιν στην Πετρούπολη. Η επιτόπια έρευνα της Κούκκου θα εντοπίσει τα κείμενα των απομνημονευμάτων και τις επιστολές. Τα γραπτά τεκμήρια που μελέτησε στην αυτοψία της δείχνουν ότι η αλληλογραφία τους διήρκεσε μέχρι τη δολοφονία του Κυβερνήτη, το 1831.

Από τη χρονική αυτή στιγμή και έπειτα η Ρωξάνδρα θα απομείνει χωρίς παραλήπτη επιστολών και αισθημάτων, τραγικά μόνη στη ζωή, για να υποφέρει τη βίαιη θανάτωση του αγαπημένου της προσώπου. Θυμίζουμε ότι το 1831, πλέον, η Ρωξάνδρα έχει απομακρυνθεί από τον συμβατικό γάμο με τον κόμη Έντλινγκ, έχει εγκατασταθεί στην Οδησό και δραστηριοποιείται στη στήριξη των Ελλήνων προσφύγων στη ρωσική πόλη. Από τότε και έπειτα, η Ρωξάνδρα θα ξεκινήσει τη συγγραφή νέων απομνημονευμάτων (του δεύτερου από τα δύο κείμενα απομνημονευμάτων που απόκειται στο αρχείο της οικογένειάς της), επίσης στη γαλλική γλώσσα, με τον τίτλο «Ma Vie».⁷⁵ Τα απομνημονεύματα αυτά διαχειρίζονται το δυσβάστακτο πένθος μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και έχουν χαρακτήρα αυστηρότερα προσωπικό. Το γαλλικό πρωτότυπο, με τη μορφή καταγραφών ημερολογίου, δεν έχει εκδοθεί μέχρι σήμερα. Η έναρξη της συγγραφής του δεύτερου αυτού κειμένου απομνημονευμάτων, αμέσως μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη και τη διακοπή της αλληλογραφίας, μοιάζει σαν να θέλει να συνεχίσει την επικοινωνία που τερμάτισε αμετάκλητα ο θάνατος, με τη συστροφή του αφηγούμενου υποκειμένου στον εαυτό του, τη ζωή του και τα βιώματά του.

Γενικότερα, δημιουργείται η εντύπωση ότι η ενασχόληση με τη συγγραφή αυτοβιογραφικών κειμένων υπήρξε για τη Ρωξάνδρα Στούρτζα μια συνέχεια, ένα νήμα πορείας της ζωής της. Πρώτα το αρχικό κείμενο των *Απομνημονευμάτων*, αυτό που εκδόθηκε στα 1888 στη Μόσχα και αφηγείται τη ζωή και τη δράση της, από την αρχή του βίου της μέχρι και τον θάνατο του τσάρου Αλέξανδρου Α΄ το 1825.⁷⁶ Έπειτα η αλληλογραφία της με τον Καποδίστρια, που έχει ήδη ξεκινήσει κατά το διάστημα συγγραφής των πρώτων της *Απομνημονευμάτων* και τερματίζεται το 1831. Και, τέλος, η έναρξη των δεύτερων απομνημονευμάτων της, αμέσως μετά τη διακοπή της αλληλογραφίας. Καθώς οι πληροφορίες που διαθέτουμε και η μαρτυρία από την αυτοψία των γραπτών τεκμηρίων δείχνουν πως τα δεύτερα απομνημονεύματα είναι περισσότερο στραμμένα στον ιδιωτικό εαυτό της απομνημονευματογράφου, θα ήταν ενδιαφέρουσα μια σύγκρισή τους με τα πρώτα απομνημονεύματα, που καταθέτουν βιώματα και μαρτυρίες της ευρωπαϊκής διπλωματίας και πολιτικής, καθώς και των ανταγωνιστικών παθών της αυτοκρατορικής αυλής, προερχόμενα δηλαδή από έναν δημόσιο χώρο. Θα ήταν ενδιαφέρον να συγκριθούν, για να παρακολουθήσει κανείς τις αποκλίσεις στο είδος των αυτοβιογραφικών κειμένων, όταν το αυτοβιογραφούμενο εγώ ανασυγκροτείται ως υποκείμενο που εξέρχεται στο φως της δημόσιας σφαίρας και ως υποκείμενο που στέκεται στο ημίφως του ιδιωτικού, αλλά και τη θέση (και σχέση) τους ως προς το ζεύγμα ιστορική αφήγηση/μαρτυρία-λογοτεχνία/μυθοπλαστική αφήγηση.

⁷⁴ Χατζηαντωνίου 2006, σ. 10.

⁷⁵ Στην Εισαγωγή του Χατζηαντωνίου ανακοινώνεται ότι το αδημοσίευτο αυτό κείμενο έχει ήδη μεταφραστεί στην ελληνική και πρόκειται να κυκλοφορήσει επίσης από τις εκδόσεις Ιδεόγραμμα (Χατζηαντωνίου 2006, σ. 10· μέχρι σήμερα δεν έχει πραγματοποιηθεί η συγκεκριμένη έκδοση). Αποσπάσματά του σε ελληνική μετάφραση μπορεί να διαβάσει κανείς στις σελίδες της ιστορικής βιογραφίας της Κούκκου (1997), όπου αξιοποιούνται για να αναπαρασταθεί ο ανείπωτος πόνος της Ρωξάνδρας για την απουσία του αγαπημένου Ιωάννη. Παραθέτουμε δείγματος χάριν: «Ιανουάριος 1932. Ό,τι ευγενές και υπέροχο και ενάρετο γνώρισα επάνω στη γη, χάθηκε από γύρω μου, από τη ζωή μου, χωρίς καν ν' αφήσει κάποιο ορατό ίχνος από το πέρασμά του επάνω στη γη για εμένα! Τα πήρε όλα μαζί του, γιατί δεν έπρεπε να τα αφήσει στη γη. Ακόμα δεν κατέβηκες στην κρύπτη των προγόνων σου, Ιωάννη Καποδίστρια, και η αχαριστία και αναισθησία της εποχής σου προσπαθούν να ρίξουν τον πέπλο της λήθης στην όμορφη μνήμη σου! Έζησες αλήθεια μονάχα για την ευτυχία των ομοίων σου; Συχνά –μετά τον δικό σου χαμό– νιώθω και πιστεύω ότι δεν ζω πια και ότι απλώς υπάρχω στη ζωή, χωρίς να ζω... Για να βλέπω γύρω μου την “πανδαισία των ανθρώπων”, από όπου εγώ βγαίνω εξουθενωμένη, πεθαίνοντας από την πείνα και τη δίψα της αγάπης και της αλήθειας, που έχασα. Θα ήθελα να είμαι πάντοτε εντελώς μόνη, με τον Θεό μου, για να κλαίω ελεύθερα στα πόδια του σταυρού...» (Κούκκου 1997, σσ. 601-602)

⁷⁶ Το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης εστιάζεται στα γεγονότα της περιόδου 1812-1815 (Denissi 2005, σ. 262).

Τα παραπάνω ερωτήματα ισχύουν και ως προς τα «σκόρπια σημειώματα» της Ρωξάνδρας που η Κούκκου αναφέρει ότι εντόπισε στο αρχείο. Διάσπαρτες, σύντομες, «εκ βαθέων» αφηγήσεις, γραμμένες σε χαρτιά που δεν συγκροτούν ένα σώμα, αλλά διασώζουν σπαράγματα του ανείπωτου πόνου για την οριστική απώλεια του αγαπημένου της Ιωάννη. Παραθέτουμε ένα από αυτά: «Δεν θα ξεχάσω ποτέ εκείνον τον περίπατο που κάναμε μαζί, Ιωάννη, κάτω από τις πυκνές φυλλωσιές, στη λουτρόπολη Ems. Είχες τόσα να μου ειπείς για τα σχέδια και τα όνειρά σου για την Ελλάδα! Την πατρίδα μας. Σε άκουγα αμίλητη. Ο λόγος σου είχε πάντοτε τόση γοητεία... Στους μοναχικούς τώρα περιπάτους μου, που θα ήθελα τόσο πολύ να ήσουν δίπλα μου, να ήμουν και εγώ δίπλα σου, προσπαθώ να αναπληρώσω την απουσία σου με τη σκέψη μου».⁷⁷ Είναι ενδιαφέρον ότι, εδώ, η αυτοβιογραφική αφήγηση αποτυπώνει ανάγλυφα την προσπάθεια υποκατάστασης μιας οριστικά χαμένης επικοινωνίας και ανασυγκρότησης του αφηγούμενου υποκειμένου στις διάφορες βαθμίδες του προσωπικού χρόνου του βίου του: η ανάκληση από τη μνήμη, η αφηγηματική αποτύπωση/ανακατασκευή του ευτυχισμένου παρελθόντος, η γραφή διέξοδος και θεραπεία του τραυματικού παρόντος.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως στο αρχείο της οικογένειας απόκειται μια εντυπωσιακή ποικιλία κειμένων του αυτοβιογραφικού είδους γραμμένων από τη Ρωξάνδρα: απομνημονεύματα και ημερολόγια, εξομολογητικά σημειώματα. Στα τετράδιά της η Κούκκου εντοπίζει και μας πληροφορεί για την ύπαρξη και αναμνήσεων («Souvenirs», «Mémoires»), ταξιδιωτικών εντυπώσεων και ημερολογίων ταξιδίων, μια «ιστορία» από το φιλόλογο έργο της στην Οδησό, μια βιογραφία της μητέρας της κ.λπ.⁷⁸ Φαίνεται πως σε όλη τη διάρκεια του βίου της και με διαφορετικές μορφές κειμένων και τρόπους έκφρασης των «γραφών του εγώ», η Στούρτζα σύστηνε, αναθεωρούσε ή συμπλήρωνε, και ξανασύστηνε τον εαυτό της ή, μάλλον, διαφορετικές όψεις και στιγμές του βίου του. Με όλη αυτή την ποικιλία ειδών, ημερολογίων, αναμνήσεων, προσωπικών σημειωμάτων κ.λπ., η Στούρτζα πραγματεύεται τον εαυτό της, τον εσώτερο εαυτό μιας γυναίκας, που αδυνατεί ή έστω νιώθει άβολα να εκφραστεί μέσα από τα εμποδωμένα «ανδρικά» σχήματα του απομνημονεύματος. Όπως παρατηρεί η Valerie Sanders, οι γυναίκες της βικτωριανής εποχής που επιθυμούν να αποτυπώσουν γραπτά τον βίο τους, να στοχαστούν για τη ζωή τους και να συγκροτήσουν τον εαυτό τους μέσα από την αφήγηση, καταφεύγουν στη συγγραφή ημερολογίων, αναμνήσεων κ.λπ., επειδή αισθάνονται απαγορευτική για το φύλο τους τη συγγραφή επίσημης αυτοβιογραφίας. Το σύνολο αυτών των κειμένων, μέσα στην πολυφωνία των εκδοχών τους, συστήνουν το σώμα της αυτοβιογραφίας της γυναίκας συγγραφέως.⁷⁹

Πρόκειται, λοιπόν, για μια άσκηση γραφής με μεγάλες διάρκειες στη ζωή της Ρωξάνδρας και από νωρίς συνειδητοποιημένη και μεθοδικά εφαρμοσμένη. Για παράδειγμα, η συγγραφή των εκδομένων *Απομνημονευμάτων* της ακολουθεί μια χρόνια διαδικασία επεξεργασίας ή επανεγγραφής, της οποίας τη μέθοδο θα μπορούσαμε να ανασυγκροτήσουμε συνοπτικά εδώ. Όσο βρίσκονται σε εξέλιξη τα γεγονότα που αφηγείται στα *Απομνημονεύματά* της, η Ρωξάνδρα κρατά σημειώσεις αρκετά αναλυτικές, ίσως και με τη μορφή ημερολογιακών εγγραφών. Πάνω σε αυτά τα σημειώματα στηρίζεται όταν αργότερα θα συγγράψει το κείμενο της ενιαίας αφήγησης των απομνημονευμάτων της. Γιατί, όταν αφηγείται το παρελθόν στο εκδομένο κείμενο, μοιάζει να έχει έναν πλήρη έλεγχο και μια ευκολία μετατόπισης στις χρονικές στιγμές της αφήγησης και τις επιλογές της ιστόρησης (π.χ. «Ξαναθυρίζω στην εποχή που έζησα, η οποία παρουσίαζε όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για εμένα», σ. 44· «Επειδή πρόθεσή μου δεν είναι να καταγράψω τα ιστορικά γεγονότα, αλλά απλώς αυτά που συνέβαιναν μπροστά στα μάτια μου, δεν θα παρακολουθήσω τα γεγονότα της εκστρατείας του 1813», σ. 82), που θα μπορούσαν να συμβαίνουν επειδή την ώρα της συγγραφής η Στούρτζα έχει μπροστά της καταγραμμένες αφηγήσεις της από το παρελθόν (ενδεχομένως και με τη μορφή των «σκόρπιων σημειωμάτων» που η Κούκκου εντόπισε στο αρχείο της οικογένειας). Άλλωστε, πώς θα μπορούσε η μνήμη να συγκρατήσει τόσα πολλά πρόσωπα και πληροφορίες χωρίς τη συνδρομή της γραπτής υπόμνησης; Σε ένα επόμενο σημείο της αφήγησης, η Στούρτζα γράφει προϋποθέτοντας προγενέστερες καταγραφές ή σημειώσεις: «Κατ' αυτόν τον τρόπο είχα κρίνει τότε τον πρίγκιπα Ευγένιο και η συνέχεια της διηγήσεώς μου θα αποδείξει ότι η σκιαγραφία αυτή είναι σύμφωνη με την πραγματικότητα» (σ. 134). Φαίνεται πως η Ρωξάνδρα γράφει τα απομνημονεύματά της ενώ, παράλληλα, διαβάσει το δικό της καταγραμμένο αυτοβιογραφικό υλικό, όπως η σκιαγραφία του πρίγκιπα Ευγένιου εδώ. Τα σημειώματα αυτά συγκροτούν ένα σχέδιο, καλά οργανωμένο, βάσει του οποίου προχωρά μεθοδικά η συγγραφή. Διαθέτουμε

⁷⁷ Το σημείωμα αξιοποιείται ως γραπτός μάρτυρας στην ιστορική βιογραφία της Κούκκου· η μετάφραση είναι της ίδιας (βλ. Κούκκου 1997).

⁷⁸ Κούκκου 1997, σσ. 613, 628.

⁷⁹ Sanders 1989, σσ. 1-27.

όμως και την έξωθεν μαρτυρία του Καποδίστρια, ο οποίος, σε επιστολή του προς την ίδια τον Απρίλιο του 1814, εμφανίζεται να γνωρίζει ότι η Ρωξάνδρα επεξεργάζεται ένα κείμενο, με την πρόθεση να αφηγηθεί τα ιστορικά γεγονότα που ζει και το οποίο κατά πάσα πιθανότητα οδήγησε στα απομνημονεύματα που γνωρίζουμε σήμερα.⁸⁰

Προς το παρόν διαθέτουμε μόνο τα πρώτα απομνημονεύματα και θα εστιάσουμε στην παρακολούθηση της αφήγησής τους και τη μελέτη τους. Θα δούμε πώς η απομνημονευματογράφος καταθέτει στοιχεία και μαρτυρίες της προσωπικής (ατομικής και οικογενειακής) ζωής της και πώς αυτά συνδυάζονται με την «αναμνηστική» κατάθεση των διαδραματιζόμενων στον δημόσιο βίο. Η διάκριση των δύο περιοχών αφήγησης είναι καταστατική για το απομνημόνευμα. Ο απομνημονευματογράφος καταθέτει τη μαρτυρία της δικής του οπτικής για όσα συνέβησαν στον δημόσιο χώρο, στην ιστορία, και αφορούν ένα ευρύτερο σύνολο ανθρώπων (και αποδεκτών-αναγνώστων της αφήγησής του) και, παράλληλα, καταθέτει, έμμεσα ή άμεσα, το μερίδιο της δικής του ευθύνης και συμβολής στην πορεία των διαδραματιζόμενων στη δημόσια σφαίρα. Από αυτή την άποψη, το απομνημόνευμα στήνεται πάνω στη γραμμή με την οποία η αφήγηση για το ατομικό εκβάλλει στο συλλογικό, αλλά και το συλλογικό μπορεί να ρίχνει το δικό του φως στην προσωπικότητα του απομνημονευματογράφου και να τη λαμπρύνει. Στην αφήγηση του απομνημονεύματος φαίνεται να συνομολογείται μια εκ παραλλήλου αφήγηση του ατομικού-ιδιωτικού και του συλλογικού-δημόσιου, με διαρκή αναζήτηση των μεταξύ τους συνάψεων. Με την επίγνωση αυτής της διάστασης στο είδος του απομνημονεύματος ξεκινά η αφήγηση της Στούρτζα:

«Προτού αρχίσω την εξιστόρηση των γεγονότων που συνέβησαν επί της εποχής μου, οφείλω να δώσω στον αναγνώστη το στίγμα της προσωπικής μου ιστορίας. Γνωρίζοντάς την θα μπορέσει να κρίνει τον χαρακτήρα και τα αισθήματά μου και να εκτιμήσει πόση εμπιστοσύνη μπορεί να δώσει στα απομνημονεύματα αυτά. Τα όσα αναφέρονται στην οικογένειά μου παρουσιάζουν αναμφισβήτητα κάποιο ενδιαφέρον· αναφέρονται σε ένα πεπρωμένο σημαδεμένο από βαθεία οδύνη.»⁸¹

Οι πληροφορίες που μας δίνει το παράθεμα είναι πολλές. Πρώτα απ' όλα, προσδιορίζεται με σαφήνεια ο σκοπός της αφηγηματικής πράξης, να εξιστορηθούν τα γεγονότα που συνέβησαν στην εποχή της Ρωξάνδρας. Και η εξιστόρηση αυτή καταλαβαίνουμε ότι θα γίνει με την αφηγήτρια σε θέση μάρτυρα. Έπειτα, η αφήγηση αποβλέπει σε έναν αναγνώστη και την κοινοποίηση σε αυτόν των κατατιθέμενων μαρτυριών. Είναι, επομένως, ένα κείμενο, το οποίο η συντάκτρια προτίθεται να δημοσιοποιήσει και υπό την προοπτική αυτής της δημόσιας έκθεσής του το συντάσσει.⁸² Τρίτον, για να λειτουργήσει όλη αυτή η επικοινωνιακή συνθήκη, μάρτυρας, κατάθεση μαρτυρίας, ανάγνωση και αποδοχή της από τους αναγνώστες, είναι απαραίτητο να εξασφαλιστεί η εμπιστοσύνη του αναγνώστη. Κάτι τέτοιο, το δηλώνει ρητά η Στούρτζα, μπορεί να γίνει εφόσον ο αναγνώστης γνωρίσει την ίδια και την οικογένειά της και την εμπιστευτεί για το ήθος και τον χαρακτήρα της, την ενάρετη οικογένειά της κ.λπ. Η πρακτική αυτή είναι οικείος τρόπος για τη ρητορική των απομνημονευμάτων. Ο απομνημονευματογράφος, πολιτικός, στρατιωτικός ή διπλωμάτης, πρέπει να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη του αναγνώστη του, για να υιοθετήσει ο τελευταίος πλήρως την αφηγούμενη μαρτυρία.⁸³

Η αφήγηση της προσωπικής της ιστορίας, όπως την προαναγγέλλει η Στούρτζα, καλύπτει το πρώτο μέρος των απομνημονευμάτων. Ξεκινά με την αναφορά στην καταγωγή των γονέων της και τη γέννησή της και φτάνει στη στιγμή που ο πατέρας της την τοποθετεί στην αυτοκρατορική αυλή της Πετρούπολης (σσ. 17-30). Όμως, δεν πρόκειται για μια ξεκάθαρη διάκριση της προσωπικής (ατομικής και οικογενειακής) ιστορίας από τη δημόσια (πολιτική, διπλωματική, στρατιωτική), της οποίας μαρτυρία προτίθεται να καταστεί το κείμενο των απομνημονευμάτων της. Οι δύο «ιστορίες» συμπλέκονται και η αφηγήτρια κάποτε παρεμβαίνει για να επαναφέρει την «τάξη» της σαφούς διάκρισης προσωπικού και συλλογικού ή ιδιωτικού και δημόσιου.

⁸⁰ Βλ. Denissi 2005, σ. 261.

⁸¹ Στούρτζα 2006, σ. 17.

⁸² Σε άλλο σημείο των απομνημονευμάτων της η Στούρτζα γράφει: «Όσο για το πώς θα το κρίνει κανείς, το αφήνω στο αίσθημα δικαιοσύνης όσων με διαβάζουν» (σ. 35). Είναι προφανές ότι έχει συνεχώς κατά νου ότι το κείμενο που συντάσσει απευθύνεται σε τρίτους και επιθυμεί να καταστεί δημόσιο. Σήμερα γνωρίζουμε ότι στη διαθήκη της είχε ζητήσει να δημοσιευθούν με τη συμπλήρωση πενήντα χρόνων από τον θάνατό της, εντολή την οποία σεβάστηκε και εκτέλεσε η ανιψιά της (Κούκκου 1997, σ. 92).

⁸³ Στην ανάγνωση του απομνημονεύματος θα πρέπει να λειτουργήσει η σύμβαση της αληθολογίας. Για την ίδια και τη διαφοροποίησή της από την αληθοφάνεια, βλ. στον παρόντα τόμο «Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αυτοβιογραφίας», στο Κεφάλαιο 1, και Πασχαλίδης 1993, σσ. 133-159.

Ως προς αυτό το γνώρισμα των *Απομνημονευμάτων*, η Ντενίση επισημαίνει,⁸⁴ παρακολουθώντας όσα υποστηρίζει η Faith Beasley,⁸⁵ ότι γνώρισμα ορισμένων από τις γυναίκες απομνημονευματογράφους του γαλλικού 17^{ου} αιώνα ήταν η ικανότητά τους να υποσκάπτουν την ξεκάθαρη διάκριση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας συγγέροντας τα όριά τους. Στο παρακάτω εκτενές παράθεμα, ενώ η εξιστόρηση αφορά τον προσωπικό-οικογενειακό βίο στο παρελθόν, η Στούρτζα παρασύρεται από το παρόν της αφηγήτριας και το έντονο πολιτικό της ενδιαφέρον και ανατέμνει την πολιτική συγκυρία της στιγμής διεισδύοντας στα αίτια πίσω από τα φαινόμενα. Η στάση αυτή, η κριτική ματιά, η πολιτική επίγνωση και το ζωηρό ενδιαφέρον, αναμφίβολα ξαφνιάζουν όταν εκδηλώνονται από μια γυναίκα, έστω και αν πρόκειται για κυρία επί των τιμών της τσαρίνας Ελισάβετ, μια γυναίκα που ήταν σε θέση να παρατηρεί και να γνωρίζει:

«Ήμουν τότε πάρα πολύ νέα και ζούσα στο περιθώριο των εξελίξεων για να μπορώ να σταθμίσω τα κίνητρα που οδήγησαν σε αυτή τη διακήρυξη. Η γνώση που απέκτησα, αργότερα, του χαρακτήρα και των ικανοτήτων του κυρίου Νοβοσίλτσεφ και του φίλου του πρίγκιπα Τσαρτορύσκι, μου δίνει το δικαίωμα να πιστέψω ότι η διακήρυξη δεν υπαγορεύθηκε από κάποια διορατικότητα. Τόσο ο ένας όσο και ο άλλος έχαιραν τότε μιας λαμπρής φήμης, η οποία παρέμεινε αναλλοίωτη επί πολλά χρόνια. Τόσο ο ένας όσο και ο άλλος αποτελούν ένα εντυπωσιακό παράδειγμα του πόσο λίγη πίστη πρέπει να δίνουμε στην κοινή γνώμη. Αρκεί ένα ύφος πολυπράγμον και περισπούδαστο, μια βαρύνουσα σιωπή, μερικά ξεσπάσματα γενναιοδωρίας, μερικές φράσεις του συρμού, και ο άξεστος μένει έκθαμβος, πρόθυμος πάντα να θαυμάσει αυτό που δεν κατανοεί. Ο Αυτοκράτωρ έτρεφε γι' αυτούς μεγάλη συμπάθεια, γιατί τους είχε κοντά του σε όλα τα νεανικά του χρόνια, καθώς και λόγω ενός συνόλου αρχών και ιδεών τις οποίες είχε ασπασθεί με τη ζέση μιας νεαρής και γεμάτης πάθος ψυχής. Δεν θέλω όμως να προτρέξω στην εξέλιξη των γεγονότων και θα γυρίσω πάλι στην ιστορία της οικογένειάς μου.»⁸⁶

Μπορεί να παρέκλινε για λίγο από την εξιστόρηση του οικογενειακού βίου, αλλά πού τελειώνει το προσωπικό και αρχίζει το συλλογικό/δημόσιο στο παραπάνω παράθεμα; Είναι μόνο προσωπικό το ενδιαφέρον και η εκτίμηση στο πρόσωπο του νεαρού τσάρου Αλέξανδρου Α'; Πού τελειώνει το δημόσιο πολιτικό σχόλιο και πού αρχίζει η ιδιωτεύουσα σκέψη; Τα ερωτήματα δεν είναι ασφαλώς ρητορικά και υποδεικνύουν τη στενή σύνδεση του προσωπικού με το πολιτικό και του ατομικού με το δημόσιο.

Από την τοποθέτηση της Ρωζάνδρας στην αυτοκρατορική αυλή και έπειτα (σσ. 30 κ.ε.), η αφήγηση παίρνει ένα σαφέστερο δημόσιο περιεχόμενο, καθώς περιορίζονται οι αναφορές στην τύχη των οικογενειακών προσώπων. Η νεαρή αφηγήτρια γνωρίζει κόμισες και ναυάρχους, δούκες και στρατηγούς, παρατηρεί τις συμπεριφορές τους με οξυδερκή ματιά και προσαρμόζει ανάλογα τη δική της συμπεριφορά. Σύντομα, τα προτερήματα του χαρακτήρα της, όπως «σεμνά» και «διακριτικά» μας δείχνει στην αφήγησή της, η ευφυΐα, η ευγένεια, η μόρφωση και η ψύχραιμη και συγκρατημένη κριτική της στάση, θα εκτιμηθούν στη ρωσική αυτοκρατορική αυλή και θα επιλεγεί συνοδός επί των τιμών, σχεδόν ταυτόχρονα, από τη μητέρα του αυτοκράτορα Μαρία (Φιοντόροβνα) και τη σύζυγό του Ελισάβετ (σσ. 50-52), στη συνοδεία της οποίας εντάχθηκε τελικά και παρέμεινε μέχρι τον γάμο της.

Στο μεταξύ, και όσο η Ρωζάνδρα διέμενε με την οικογένειά της στην Πετρούπολη, οι γονείς της διοργανώνουν σε εβδομαδιαία βάση δείπνα στο σπίτι τους, σε μια προσπάθεια να ενισχύσουν την κοινωνική τους παρουσία. Στο πλαίσιο αυτών των δείπνων, των οποίων την υποδοχή είχε αναλάβει η Ρωζάνδρα, γνωρίζεται με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και τον Ιωάννη Καποδίστρια (σσ. 44-46). Η γνωριμία αυτή με τον μέλλοντα Κυβερνήτη της Ελλάδας, όπως είδαμε αναλυτικά προηγουμένως, υπήρξε μοιραία για τον ισχυρό δεσμό που θα αναπτύξουν οι δυο τους και ο οποίος θα παραμείνει ζωντανός, παρά τις αντιξοότητες, μέχρι τον θάνατο του δεύτερου. Στο πλαίσιο των συζητήσεων με τους δύο άνδρες στην οικογένεια Στούρτζα έχουμε την ευκαιρία, ως αναγνώστες, να δούμε το ενδιαφέρον της Ρωζάνδρας για την ελληνική υπόθεση, ένα ενδιαφέρον που, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, θα διατηρηθεί ζωντανό σε όλη τη πορεία της στην αυτοκρατορική αυλή και θα εκδηλωθεί έμπρακτα, με πρωτοβουλίες της για την κάθε είδους υποστήριξη των Ελλήνων στις παροικιακές εστίες της κεντρικής Ευρώπης, αλλά και των Ελλήνων προσφύγων στην Οδησό. Το ενδιαφέρον αυτό συνδέεται στενά (και συνδέθηκε από την πρώτη στιγμή) με τον προσωπικό θαυμασμό που αισθάνεται για τον Καποδίστρια: «Η ελπίδα ότι το ελληνικό έθνος θα κέρδιζε κάποτε την ελευθερία του φαινόταν τότε ωσάν ένα γοητευτικό όνειρο. Τον ενθουσιασμό μας μοιραζόταν και ο κόμης Καποδίστριας, ο οποίος, όντας μεγαλύτερος από μας, είχε ήδη προσπαθήσει να πραγματοποιήσει το θαυμάσιο αυτό όνειρο, αφιερώνοντας τα

⁸⁴ Ντενίση 2005, σ. 260.

⁸⁵ Beasley 2000, σ. 76.

⁸⁶ Στούρτζα 2006, σσ. 25-26.

πιο ωραία χρόνια της νεότητάς του στη δημιουργία της Ιονίου Πολιτείας, της πατρίδας του, την οποία η ειρήνη του Τιλσίτ είχε μόλις διαλύσει» (σσ. 45-46).

Στο πρόσωπο του Καποδίστρια η Ρωξάνδρα βλέπει να συγκλίνουν, λοιπόν, το πολιτικό ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στην ελληνική υπόθεση και το προσωπικό για το αγαπημένο πρόσωπο του Κερκυραίου κόμη. Ιδιωτικό και δημόσιο μπλέκονται, αλλά η Στούρτζα επιλέγει την αυτοσυγκράτηση, την ψύχραιμη διάκρισή τους και την πρόκριση του δημόσιου, σύμφωνα με τις ειδολογικές επιταγές των απομνημονευμάτων. Με αυτή την οπτική αξίζει να παρακολουθήσουμε την παρουσίαση της πρώτης εικόνας του χαρακτήρα του Καποδίστρια που η απομνημονευματογράφος θυμάται και παραθέτει στο κείμενό της:

«Ο κόμης Καποδίστριας είναι από τα πρόσωπα εκείνα που η γνωριμία τους αφήνει εποχή στη ζωή ενός ανθρώπου, χωρίς δε να αναφερθεί κανείς στο ιστορικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει. Το ωραίο του πρόσωπο, το οποίο φέρει τη σφραγίδα της ιδιοφυΐας, μπορεί να χρησιμεύσει ως μοντέλο για τον ζωγράφο και τον φυσιογνομιστή: το διανυγές, γόνιμο και οξυδερκές πνεύμα του συλλαμβάνει με θερμή ό,τι συμβαίνει να τον απασχολεί και δίνει στο αντικείμενο των στοχασμών του νέα, μεγαλόπνη μορφή. Αλλά, όμοιος με τον καλλιτέχνη που εργάζεται για τις επερχόμενες γενεές, τα δημιουργήματά του απορροφούν κατά κανόνα όλη του τη σκέψη και οτιδήποτε άλλο δεν είναι γι' αυτόν παρά το φόντο ενός ζωγραφικού πίνακα. Αυτή η διάθεσή του μπορεί μερικές φορές να πληγώνει τους φίλους του: σκεπτόμενοι όμως βαθύτερα, πρέπει να τον συγχωρήσουμε, γιατί αυτή ακριβώς η διάθεση οφείλεται στην ανωτερότητα του πνεύματός του. Ποιος θα τολμούσε να κατηγορήσει τον Μιχαήλ Άγγελο για έλλειψη ευαισθησίας όταν έκανε τα σχέδια της εκκλησίας του Αγίου Πέτρου; Εξ άλλου, η εξαιρετική καλωσύνη του κόμητος Καποδίστρια, η γενναιοδωρία του, η γλυκύτητα και η προσήνεια του χαρακτήρα του, μπορούν κάλλιστα να εξισορροπήσουν κάποια μικρά ελαττώματα, που και αυτά εξαφανίστηκαν στη συνέχεια, όταν η ηλικία και η πείρα είχαν τιθασεύσει αυτόν τον φλογερό πόθο της δίκαιης δόξας που κατελάμβανε τότε το πνεύμα του στην ολότητά του.»⁸⁷

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το ιδιωτικό, που εν προκειμένω ενέχει μια ελεγχόμενη διάσταση του ερωτικού, παραμένει καλά κρυμμένο. Η όποια συμπάθεια προς το πρόσωπο (που εκδηλώνεται φανερά στο κείμενο) και ο θαυμασμός διοχετεύονται ψύχραιμα στην υπηρεσία των εθνικών του ιδεωδών, στον «φλογερό πόθο της δίκαιης δόξας». Η στάση αυτή, που είναι επιλογή, απόφαση της Στούρτζα, να διαχωρίσει και να εξαιρέσει τα προσωπικά της αισθήματα από τη δημόσια εικόνα και σχέση, χαρακτηρίζει τα απομνημονεύματα ανδρών. Στα κείμενά τους διαχωρίζουν τον ιδιωτικό τους χώρο και τον αφήνουν εκτός αφήγησης. Η εξιστόρησή τους επικεντρώνεται στα επεισόδια εκείνα που παρουσιάζουν ευρύτερο, δημόσιο ενδιαφέρον, φροντίζοντας πάντα να επενδύσουν την αφήγηση με την προσωπική τους κατάθεση εμπειρίας, γνώσης και κρίσης, σε μια αφήγηση που, ενώ είναι εξ ορισμού υποκειμενική, διαβάζεται με τη συμβατική συνθήκη της αντικειμενικής μαρτυρίας. Παρατηρούμε πως, ό,τι μένει εκτός της αφήγησης της Στούρτζα, είναι αυτό που θα προσδοκούσε ο αναγνώστης από την αυτοβιογραφική κατάθεση μιας γυναίκας: τις προσωπικότερες σκέψεις και αισθήματα για το αγαπημένο πρόσωπο, την εστίαση στην ευαισθησία, ενδεχομένως το φλογερό πάθος κ.τ.ό. – ό,τι ακριβώς η Ρωξάνδρα διοχέτευσε στα άλλα αυτοβιογραφικά της κείμενα (ημερολογιακές καταγραφές, εκ βαθέων σημειώματα, αναμνήσεις κ.λπ.). Η Στούρτζα εναρμονίζεται με τον τρόπο γραφής των ανδρών «συναδέλφων» της απομνημονευματογράφων, γράφοντας σύμφωνα με τις «ανδρικές» επιταγές του είδους, από τη στιγμή που επιλέγει ένα γραμματειακό είδος που εκλαμβάνεται ως κυρίαρχο ανδρικό. Εκδομένο και γνωστό σε μας σήμερα κείμενο απομνημονευμάτων γραμμένων από Ελληνίδα συναντάμε πολλές δεκαετίες αργότερα. Πρόκειται για τα *Απομνημονεύματα γυναικός πρεσβύτιδος συγχρόνου*, της Ζαχαρένιας Γραμματικοπούλου, «χήρας αντιστρατήγου», όπως συστήνεται στη σελίδα τίτλου της έκδοσης, που δημοσιεύτηκαν στην Αθήνα το 1884.⁸⁸ Έτσι, στο πρώτο μισό του νεοελληνικού 19^{ου} αιώνα, τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα στέκουν το μοναδικό γνωστό παράδειγμα απομνημονευμάτων γραμμένων από γυναίκα – μοναδικό παράδειγμα εισδοχής σε ένα «ανδρικό» γραμματειακό είδος και, επιπλέον, παράδειγμα επιτυχούς άσκησης της «ανδρικής» γραφής από μια γυναίκα.

Μια βασική στόχευση της αναμνηστικής αφήγησης των απομνημονευμάτων της αφορά το πρόσωπο του τσάρου Αλέξανδρου Α'. Η προσωπική μαρτυρία της Στούρτζα, όπως κατατίθεται στα απομνημονεύματά της, υπόσχεται να διασώσει μια νηφάλια «αλήθεια» για τις αρετές, τις αδυναμίες, τις αγωνίες και την προσωπικότητα του ηγεμόνα, έτσι όπως τον έζησε η ίδια από πολύ κοντά σε στιγμές κρίσιμων αποφάσεών του, στις κατ' ιδίαν συζητήσεις τους, και στη σχέση του με την Ελισάβετ. Πρόκειται, ασφαλώς, για μια

⁸⁷ Στούρτζα 2006, σσ. 46-47.

⁸⁸ Βλ. Ριζάκη 2007, σ. 141.

στρατηγική επιλογή που ακολουθούν γυναίκες απομνημονευματογράφοι, επειδή με την επίκληση της πρόθεσης προβολής ενός ισχυρού δημόσιου άνδρα νομιμοποιούν τη δική τους συγγραφική εισδοχή στον δημόσιο «ανδρικό» χώρο των απομνημονευμάτων.⁸⁹ Σύμφωνα με τους ρητορικούς τρόπους που συναντούμε στα απομνημονεύματα, ο αφηγητής, εδώ η Ρωξάνδρα, επικαλείται την απουσία σκοπιμότητας ή άμεσης ωφέλειας της ίδιας, όπως για παράδειγμα ο έπαινος του αυτοκράτορα για να αποσπάσει την εύνοιά του, εφόσον ο Αλέξανδρος Α΄ είναι πεθαμένος στο παρόν της συγγραφής και, επομένως, δεν διαφαίνεται άμεσα μια προοπτική δημοσίευσης των εξιστορούμενων, για να εξασφαλίσει έτσι την προϋπόθεση της αντικειμενικής διήγησης, βασικής για να ανταποκριθεί με εμπιστοσύνη ο αναγνώστης σε ό,τι θα διαβάσει:

«Ακριβώς την εποχή αυτή, την τόσο ενδιαφέρουσα από κάθε άποψη, είχα την ευτυχία να γνωρίσω καλλίτερα τον μεγάλο αυτό ηγεμόνα. Δεν είναι πλέον εν ζωή· όσο για τα απομνημονεύματα αυτά, ή δεν θα δουν ποτέ το φως της δημοσιότητας ή αυτό θα γίνει όταν εγώ θα έχω εγκαταλείψει πλέον αυτή τη γη. Μπορώ λοιπόν να ανακαλέσω επάνω στο χαρτί, χωρίς καμία διάθεση εξωραϊσμού και χωρίς υπερφίαλη αλαζονεία, την ανάμνηση μιας σχέσεως η οποία θα παραμείνει για εμένα ανεκτίμητη, γιατί υπήρξε πάντοτε αγνή, ανεπίληπτη, πέρα από κάθε σκοπιμότητα.»⁹⁰

Ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ θα προσέξει τη νεαρή κοπέλα επί των τιμών της συζύγου του από την πρώτη στιγμή, θα τη γνωρίσει και θα την εκτιμήσει. Η Ρωξάνδρα θα κερδίσει την εμπιστοσύνη του και θα σταθεί πολύτιμος σύμβουλός του. Έτσι, είναι σε θέση να γνωρίζει σκέψεις και προβληματισμούς του και να καταθέτει μια μαρτυρία πολύ προσωπική, αλλά και μοναδική, καθώς δεν υπάρχει άλλη πηγή να την πληροφορηθούμε. Βέβαια, το ενδιαφέρον για μας σήμερα δεν έγκειται στο «τι» της εξιστόρησης, στην ιστορική σημασία της μαρτυρίας, όσο στο «πώς» αυτής της εξιστόρησης. Αν, λοιπόν, μετακινήσουμε την προσοχή μας από το περιεχόμενο της αφήγησης στους τρόπους της, θα διαπιστώσουμε ότι, παρά τα όσα σημειώθηκαν στο παραπάνω απόσπασμα για την αποφυγή της παραμικρής διάθεσης εξωραϊσμού, εντούτοις ανιχνεύεται η συγγραφική πρόθεση να αναδειχτεί ο τσάρος μέσω της αφήγησης σε έναν λαοφιλή ηγεμόνα, έτοιμο να θυσιαστεί για τον λαό του και να αντισταθεί μέχρι εσχάτων για την ηρωική υπεράσπιση του ρωσικού έθνους. Σε τούτο συνδράμει και η αλλαγή στους αφηγηματικούς τρόπους. Η πρωτοπρόσωπη ομοδιηγητική αφήγηση, συνήθης τρόπος στα απομνημονεύματα, διακόπτεται και παρατίθεται «αυτούσιος» και ζωντανός ο διάλογος της Ρωξάνδρας με τον αυτοκράτορα. Ας προσέξουμε την υπερβολή του ισχυρισμού της αφηγήτριας ότι ο διάλογος που ακολουθεί είναι ακριβής μεταφορά μέχρι και της παραμικρής λέξης της πραγματικής συζήτησης που διημείφθη μεταξύ Στούρτζα και Αλέξανδρου Α΄, όπως αρμόζει άλλωστε σε ένα απομνημόνευμα που σέβεται απόλυτα τις συμβάσεις του είδους.

«Μετά την ανταλλαγή των πρώτων φιλοφρονήσεων, η συζήτηση εστράφη στην κρίσιμη κατάσταση στην οποία ευρίσκετο η χώρα. Αισθάνομαι την ανάγκη να μεταφέρω εδώ ένα μέρος της συζητήσεως αυτής, διότι σκιαγραφεί τις διαθέσεις του Αυτοκράτορος την εποχή εκείνη και επίσης επειδή είμαι βεβαία ότι δεν ελησμόνησα ούτε λέξη. Μιλώντας επάνω στο ζήτημα του πατριωτισμού και της δραστηριότητας που παρατηρούσε κανείς να αναπτύσσεται ανάμεσα στον κόσμο, ο Αυτοκράτωρ είπε τα ακόλουθα: «Ένα μόνον πράγμα με θλίβει, το ότι δεν μπορώ να ανταποκριθώ, όπως θα το ήθελα, στην αφοσίωση αυτού του θαυμασίου έθνους».

– «Μα πώς Μεγαλειότατε, δεν σας εννοώ».

– «Ναι, το έθος θα χρειαζόταν έναν ηγέτη ικανό να το οδηγήσει στην νίκη, και δυστυχώς δεν διαθέτω ούτε την πείρα, ούτε τις απαραίτητες γνώσεις για την πρόκληση αυτή. Εάν η νεότητά μου, αντί να κυλήσει μέσα στο ημίφως της Αυλής, είχε ανατεθεί σε ένα Σουβωρόφ ή σ' ένα Ρομαντώφ, οι οποίοι θα με είχαν εκπαιδέψει για πόλεμο, τότε ίσως να είχα μπορέσει να απομακρύνω τις δυστυχίες που μας απειλούν τώρα».

– «Ω, Μεγαλειότατε, μην εκφράζεσθε έτσι! Πιστέψτε ότι οι υπήκοοί σας γνωρίζουν την αξία σας και ότι προτιμούν εσάς χίλιες φορές περισσότερο από ό,τι τον Ναπολέοντα και όλους τους ήρωες του κόσμου».

– «Ας το πιστέψω λοιπόν, αφού μου το λέτε εσείς. Αλλά ακόμη και εάν δεν διαθέτω τις απαραίτητες ικανότητες για να εκπληρώσω, όπως θα ήθελα, τα καθήκοντα που συνεπάγεται η θέση που κατέχω, θα έχω όμως πάντα τη γενναιότητα και τη θέληση να μην φανώ ανάξιος του λαού μου στην τρομερή αυτή κρίση, που μπορεί να μεταστραφεί σε δόξα για μας, αν δεν αφήσουμε τον εχθρό να μας τρομοκρατήσει. Πιστεύετε ότι ο εχθρός αυτός θα μας καθυποτάξει διά της ειρήνης; Είμαι βέβαιος ότι αρνούμενοι να υποκύψουμε σε οιαδήποτε έννοια διαπραγματεύσεως θα δούμε εν τέλει τις προσπάθειές μας να καρποφορούν και θα θριαμβεύσουμε».

⁸⁹ Βλ. Denissi 2005, σσ. 259-260.

⁹⁰ Στούρτζα 2006, σ. 59. Βλ. στο κεφάλαιο 3 του παρόντα τόμου το υποκεφάλαιο «Η προβληματική του αυτοβιογραφικού λόγου στα απομνημονεύματα».

- «Η απόφαση αυτή είναι αντάξια της μεγαλειότητός σας. Και αποτελεί ομόφωνη επιθυμία του έθνους».
- «Προσπογράφω· δεν ζητώ από το έθνος παρά να μην αναστείλει την μεγαλόψυχη αυτοθυσία του. Είμαι βέβαιος για την τελική επιτυχία. Όλα θα πάνε κατ' ευχήν, εάν δεν απωλέσουμε το ηθικό μας.»⁹¹

Ας έχουμε υπόψη μας το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνεται η συζήτηση: τα γαλλικά στρατεύματα, υπό την καθοδήγηση του Ναπολέοντα, θα εισβάλουν στα εδάφη της ρωσικής αυτοκρατορίας και θα καταλάβουν τη Μόσχα. Ο ρωσικός λαός θα αντισταθεί γενναία και δεν θα παραιτηθεί από την προσπάθεια απελευθέρωσης των εδαφών του. Η θέση του τσάρου και ο έλεγχός του στην αυτοκρατορία θα δοκιμαστούν. Ο ίδιος θα αντέξει, θα βγει ενδυναμωμένος, θα ανακαταλάβει τη Μόσχα και θα οδηγήσει σε επιτυχία για την αυτοκρατορία του λήξη τους ναπολεόντειους πολέμους. Η Στούρτζα γράφει τα απομνημονεύματά της με την εκ των υστέρων γνώση των δραματικών εξελίξεων και της ευτυχούς για τη Ρωσία κατάληξής τους. Στη στιγμή της εξιστόρησης, όμως, υποτίθεται ότι τίποτε από αυτά δεν είναι γνωστό και όλα διακυβεύονται. Όσο πιο ριψοκίνδυνη εμφανίζεται η κατάσταση και όσο πιο αποφασισμένος ο αυτοκράτορας που δεν γνωρίζει τι θα συμβεί, τόσο πιο γενναίος και άξιος πατέρας του έθνους του αναδεικνύεται. Εδώ εμφιλοχωρεί μια ειρωνική ανάγνωση της συζήτησης του παραπάνω παραθέματος από τον σημερινό αναγνώστη, που θα εμφανιζόταν περισσότερο υποψιασμένος για τις δηλωμένες και τις ενδόμυχες συγγραφικές προθέσεις της Στούρτζα: στον «αληθινό» διάλογο που διαβάζουμε στα *Απομνημονεύματα* είναι εντυπωσιακή η ευκολία και η ταχύτητα με την οποία μεταστρέφεται η γνώμη και η ψυχική διάθεση του αυτοκράτορα με τα λίγα και απλά λόγια εμφύχωσης που ακούει από τη Ρωξάνδρα.

Ας προσπεράσουμε για την ώρα αυτό που όλους μας εντυπωσιάζει, πώς μια γυναίκα, όσο προικισμένη και να είναι, στέκεται τόσο απλός και έμπιστος συνομιλητής του τσάρου, σε τόσο κρίσιμα ζητήματα και δραματικές στιγμές, σε αυτή την εποχή και αυτή την κοινωνία, για να σταθούμε σε εκείνο που θίξαμε προηγουμένως αναφορικά με τον αφηγηματικό τρόπο με τον οποίο επιλέγει να αποδώσει τη συνάντηση με τον αυτοκράτορα, μεταβαίνοντας από την αφήγηση στον διάλογο. Η συγκεκριμένη επιλογή μοιάζει να έγινε με επίγνωση των αισθητικών συνεπειών της. Η διαλογική μορφή προσδίδει έναν τόνο δραματικό (δηλαδή θεατρικό) και ζωντανό. Ο λόγος που ακούγεται απευθείας από τα πρόσωπα επί της σκηνής γίνεται περισσότερο αληθινός και πειστικός. Το πρόσωπο που μιλά είναι άμεσα ορατό, απτό και αναμφίβολα πιο προσιτό, πιο ανθρώπινο, γνώρισμα που εδώ είναι η εμφανής επιδίωξη για τη Στούρτζα: να αναδειχτεί το ανθρώπινο πρόσωπο ενός γενναίου αυτοκράτορα.

Αν όλα αυτά ισχύουν και πράγματι η Στούρτζα προχωρά συνειδητά στην αλλαγή του αφηγηματικού τρόπου, είναι επόμενο να αναρωτηθούμε εάν εμπίπτει στις προθέσεις της – περισσότερο ή λιγότερο αποσαφηνισμένες στον ίδιο της τον εαυτό– μια επεξεργασία του γραπτού της κειμένου με αισθητικές αξιώσεις. Μπορεί η Στούρτζα να μην έχει τη συγγραφική/λογοτεχνική συνείδηση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, αλλά είναι μια τεχνίτρια του λόγου που ενδιαφέρεται για την αισθητική της έκφραση μέσω του κειμένου της. Ξέρουμε ότι διαθέτει μια δεινότητα στον γραπτό λόγο εξαιτίας της μόρφωσής της. Πέρα από το κείμενο των απομνημονευμάτων της, οι επιστολές προς τον Καποδίστρια είναι από μόνες τους μια καλή μαρτυρία. Έχουμε, επίσης, την πληροφορία από την ίδια, μέσα στα *Απομνημονεύματά* της, ότι στα δεκαεπτά της περίπου χρόνια εξέφραζε γραπτώς τις ονειροπολήσεις της: «Η ψυχή μου, καταπονημένη από τη θλίψη και την κόπωση, αναπαυόταν τότε μέσα σε θλιμμένες ονειροπολήσεις, των οποίων διетήρησα κάποια ίχνη πάνω στο χαρτί» (σ. 23). Δεν ξέρουμε αν τα γραπτά αυτά «ίχνη» διασώζονται στο αρχείο Στούρτζα στην Πετρούπολη. Πάντως, φαίνεται πως πρόκειται για συνήθειες εφηβικές ή νεανικές ασκήσεις έκφρασης «θλιμμένων ονειροπολήσεων». Η ίδια η Στούρτζα μοιάζει να μην δίνει περισσότερη σημασία και μάλλον υποτιμά ή καταδικάζει την περιπαθή ατμόσφαιρά τους. Από την άλλη, όπως αναφέραμε προηγουμένως, διαθέτουμε ένα ποίημα που ίσως και να είναι γραμμένο από την ίδια και, σίγουρα, ένα μυθιστόρημα (στη γαλλική γλώσσα) με τη δική της υπογραφή. Το ζήτημα θα μένει μάλλον ανοιχτό μέχρι να καταγραφεί και να περιγραφεί το αρχείο και να έρθουν στο φως της δημοσιότητας άλλα σημαντικά κείμενα από τα κατάλοιπα της Στούρτζα.

Γνωρίζουμε ότι η πρόσληψη των κειμένων δύναται να μεταβληθεί στον χρόνο και σε ένα κείμενο να αναγνωριστεί μεγαλύτερη ή μικρότερη αξία ή διαφορετικού είδους αξία. Συχνά, κείμενα που αρχικώς γράφτηκαν ή και διαβάστηκαν ως μη λογοτεχνικά, όπως μαρτυρίες, χρονικά, απομνημονεύματα, αυτοβιογραφίες κ.ά., κείμενα δηλαδή με έναν πρόδηλο πρακτικό (ιστορικό ή άλλο), μη αισθητικό χαρακτήρα, αναθεωρήθηκαν σε επόμενες εποχές, και επανεκτιμήθηκαν και ως λογοτεχνικά αναγνώσματα, ως κείμενα με

⁹¹ Στούρτζα 2006, σσ. 62-63. Σύμφωνα με τις Σημειώσεις που συνέταξε για το κείμενο ο Χατζηαντωνίου, οι Σουβωρόφ και Ροματσώφ, διακρίθηκαν στη στρατιωτική ιστορία της Ρωσίας, ο πρώτος ως στρατηγός και ο δεύτερος ως στρατάρχης (βλ. Στούρτζα 2006, σ. 247).

αισθητικές αξιώσεις. Το παράδειγμα των *Απομνημονευμάτων* του στρατηγού Μακρυγιάννη είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση της νεοελληνικής γραμματείας. Ακόμη κι έτσι όμως, τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα δεν φαίνεται να μπορούν να διεκδικήσουν μια τέτοια αναθεώρηση στην ανάγνωσή τους.⁹² Εντοπίζουμε, όμως, στο κείμενό της σημεία που είναι γραμμένα σύμφωνα με τις συμβάσεις λογοτεχνικής έκφρασης της εποχής της, σημεία όπου το κείμενό της αποκτά μια ορισμένη, πρόσκαιρη, λογοτεχνικότητα στην αφήγηση. Αξίζει να διαβάσουμε ένα από αυτά, που αποδίδει τις στιγμές ανασυγκρότησης της ρωσικής πλευράς λίγο πριν ξεκινήσει η επιχείρηση για την ανακατάληψη της Μόσχας:

«Πώς να αποδώσει κανείς με λόγια την εντύπωση που μας προκάλεσε η είδηση της εκκενώσεως της Μόσχας! Όσο για μένα, με την καρδιά και τον νου μου πλημμυρισμένο από αυτήν την είδηση, περίμενα την Αυτοκράτειρα στα διαμερίσματά της. Είχα σταθεί κοντά σε ένα παράθυρο και με τα μάτια μου θεωρούσα τον μεγαλοπρεπή ποταμό, τον οποίον οι πιο υπερήφανοι κυματισμοί του έμοιαζαν να ακολουθούν με ακόμη περισσότερο μεγαλείο. Αίφνης ο κρότος ενός κανονιού ακούστηκε από τους προμαχώνες του φρουρίου, το χρυσαφένιο βέλος των οποίων υψώνεται ακριβώς απέναντι από το παλάτι. Αυτές οι σε κανονικά διαστήματα εκρήξεις που είχαν επιβλητικό και επίσημο χαρακτήρα και εσήμαιναν την ελπίδα για μία αίσια έκβαση, έκαναν την ψυχή μου να πάλλεται από αγνή και ζωηρή χαρά, που παρόμοιά της δεν είχα νιώσει ποτέ μου. Θα μου ήταν αδύνατο να αντέξω συγκίνηση τόσο βαθειά, αν τα δάκρυα που ανέβηκαν στα μάτια μου δεν της έδιναν διέξοδο. Αισθάνθηκα εκείνη τη στιγμή, ως το μεδούλι των οστών μου, ότι κανένα συναίσθημα δεν μπορεί να συνταράξει πιο βαθειά την ψυχή από τα ευγενή πατριωτικά αισθήματα. Το λέγω αυτό εδώ τώρα, διότι αυτή ήταν η ψυχική κατάσταση που είχε καταλάβει η Ρωσία ολόκληρη τότε. Οι δυσαρεστημένοι εσίγησαν. Ο λαός, ο οποίος ουδέποτε είχε αμφιβολίες για τη θεία πρόνοια, ένιωθε ικανοποιημένος. Και ο Αυτοκράτωρ, βέβαιος πια για τις ευνοϊκές διαθέσεις της πρωτεύουσας, ετοιμαζόταν να την εγκαταλείψει για να συναντήσει το στράτευμα.»⁹³

Και η πρώτη έκδοση των *Απομνημονευμάτων* θα γίνει με τη ρητή, προλογική επισήμανση ότι δεν εκδίδονται επειδή προκρίθηκε η όποια λογοτεχνική τους αξία. Θυμίζουμε ότι τα *Απομνημονεύματα* εκδόθηκαν το 1888, με τη φροντίδα της ανιψιάς της, πριγκίπισσας Μαρίας Αλεξάνδροβα Γκαγκάριν⁹⁴ και τυπώθηκαν στη Μόσχα από τη «Αγία Σύνοδο». Το κείμενο γράφτηκε στα γαλλικά και εκδόθηκε αμετάφραστο, όχι τόσο λόγω της γαλλομάθειας των ρώσων αναγνωστών που θα ενδιαφέρονταν να το διαβάσουν, όσο εξαιτίας της πολιτικής σκοπιμότητας της έκδοσης. Η έκδοση μοιάζει να απευθύνεται περισσότερο στους Γάλλους αναγνώστες και να επιδιώκει να υποστηρίξει την καλλιέργεια φιλικών γαλλορωσικών σχέσεων. Το περιεχόμενο του κειμένου επιτρέπει κάτι τέτοιο, αν σκεφτεί κανείς ότι εξυμνεί ουσιαστικά τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, οι πολιτικές επιλογές του οποίου έσωσαν τη Γαλλία από τους συμμάχους της Ρωσίας στον εναντίον του Ναπολέοντα ευρωπαϊκό συνασπισμό τους. Με την αναστροφή της έκβασης των μαχών και την υποχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων και, στη συνέχεια, την ήττα του Ναπολέοντα, οι δυνάμεις του αντιγαλλικού συνασπισμού ετοιμάζονταν να καθαιμάξουν τη Γαλλία. Η καταστροφή αναχαιτίστηκε από την απόφαση του τσάρου να προκρίνει μια συνετή και με αυτοσυγκράτηση αντιμετώπιση των ηττημένων από τους νικητές. Τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα, λοιπόν, προτάθηκαν στους αναγνώστες της πρώτης έκδοσης ως ένα πολιτικό ανάγνωσμα, όπως είναι εμφανές από το σημείωμα της έκδοσης του 1888:

«Τα Απομνημονεύματα αυτά παρουσιάζονται στον Γάλλο αναγνώστη, όχι τόσο λόγω της λογοτεχνικής τους αξίας, όσο λόγω του ενδιαφέροντος που συνδέεται με το πρόσωπο της συγγραφέως τους.

Η κόμισσα Ρωξάνδρα Στούρτζα-Εντλινγκ, λόγω της κοινωνικής της θέσεως, μπορούσε να γνωρίζει τα μυστικά της πολιτικής της εποχής της: υπήρξε ένα από τα πλέον διακεκριμένα πρόσωπα της αξιομνημόνευτης βασιλείας του αυτοκράτορος Αλεξάνδρου Α΄, του ηγεμόνος ο οποίος, στα 1815, έσωσε τη Γαλλία από την αρπακτικότητα των γειτόνων της, οι οποίοι επιθυμούσαν τον κατακερματισμό της. Ο Αλέξανδρος έγινε τόσο αγαπητός στους Γάλλους, ώστε όταν πέθανε, η χώρα κήρυξε εθνικό πένθος.

Η κόμισσα Ρωξάνδρα υπήρξε φίλη, Ηγερία σχεδόν του συμπατριώτη της κόμητος Ιωάννη Καποδίστρια, υπουργού των Εξωτερικών της Ρωσίας, ο οποίος εγκατέλειψε τη θέση του αυτή, μόνον όταν δυνάμεις έξω από τη σφαίρα επιρροής της Γαλλίας υπερίσχυαν στη ρωσική διπλωματία.»⁹⁵

⁹² Το γεγονός ότι είναι γραμμένα στη γαλλική γλώσσα δυσχεραίνουν καθοριστικά μια τέτοια αναθεώρηση από τον έλληνα αναγνώστη.

⁹³ Στούρτζα 2006, σσ. 75-76.

⁹⁴ Στούρτζα 2006, σ. 227.

⁹⁵ Στούρτζα 2006, σ. 15.

Κάτω από μια τέτοια και τόσο ισχυρή πολιτική ανάγνωση του κειμένου, δύσκολα θα αναζητούσε κανείς τη λογοτεχνική διάσταση των απομνημονευμάτων και, αν το έκανε, θα περιοριζόταν σε μια συμπωματική σχεδόν αναφορά, όπως αυτή στην αρχή του σημειώματος της πρώτης έκδοσης (1888). Πώς θα μπορούσε να συμβεί διαφορετικά άλλωστε, όταν το ίδιο το κείμενο εμφανίζεται κάθε τόσο προσηλωμένο στην «αντικειμενική αλήθεια» και μόνο, προεγγράφοντας τον εαυτό του ως κείμενο πολιτικής μαρτυρίας; Για παράδειγμα, όταν εμφανίζεται στην αφήγηση ο μέγας δούκας Κωνσταντίνος, αδελφός του τσάρου Αλέξανδρου Α΄, η Στούρτζα, πριν σκιαγραφήσει τον χαρακτήρα του, θα επαναλάβει την αντικειμενική της πρόθεση με την εξής ταυτοσημία: «Είναι οφειλή μου προς την αλήθεια, να παρουσιάσω τον ηγέτη αυτόν υπό το φως της αληθείας» (σ. 64). Στο κείμενο εμφανίζονται κάθε τόσο παρόμοιοι δείκτες της αφηγηματικής πρόθεσης ή της συγγραφικής απόβλεψης: αντικειμενικότητα του μάρτυρα, εστίαση στην αλήθεια.⁹⁶

Όπως προκύπτει από όσα προηγήθηκαν, το κείμενο της Στούρτζα διαμορφώνεται μέσα σε ένα «ανδρικό» γραμματειακό είδος, αυτό του απομνημονεύματος, με τους τρόπους της κανονικοποιημένης του μορφής. Η Στούρτζα γράφει ένα ανδρικό είδος σύμφωνα με τις συμβάσεις του. Δύσκολα σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει έναν «γυναικείο» χαρακτήρα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζεται η ματιά του «έμφυλου» υποκειμένου στα πρόσωπα και τα πράγματα της αφήγησης. Αποτυπώνεται στις διαπροσωπικές σχέσεις με ομόφυλες και άνδρες, στο ενδιαφέρον για τα άλλα μέλη της οικογένειάς της κ.λπ. Όμως, η σύνθεση των απομνημονευμάτων από μια γυναίκα με αυτό το περιεχόμενο και τον προσανατολισμό δημιουργούσε μια αίσθηση ανισορροπίας μεταξύ φύλου του υποκειμένου και του τρόπου και του είδους της γραφής του. Στο επίμετρο της πρώτης έκδοσης σημειώνεται προς έπαινο της συγγραφέως Ρωξάνδρας Στούρτζα: «Τα γραπτά της κομίσσης Έντλινγκ διακρίνονται για την ανεξάρτητη και νηφάλια σκέψη η οποία τα διατρέχει· εν τούτοις, διατηρούν μια γοητεία εντελώς γυναικεία, η αφήγησή της δε χαρακτηρίζεται από δροσερότητα και πρωτοτυπία».⁹⁷

Η παραπάνω σύσταση του κειμένου στους αναγνώστες προϋποθέτει μια σιωπηρή παραδοχή. Το απομνημόνευμα ως είδος οφείλει να διακρίνεται για την ανεξάρτητη και νηφάλια σκέψη του γράφοντος (στρατηγού, πολιτικού, διπλωμάτη). Αυτή είναι η κανονική του μορφή. Και αυτήν ακολουθεί με αξιέπαινη επιτυχία η Στούρτζα. Όμως, η συγγραφέας στην περίπτωση μας είναι γυναίκα, που σημαίνει ότι λόγω της έμφυλης ιδιότητάς της δημιουργεί στο «ανδρικό» της κείμενο μια πρόσμιξη, αρκετά αόριστη είναι αλήθεια: μια «γοητεία», μια «δροσερότητα», μια «πρωτοτυπία». Το κείμενο προσλαμβάνεται ως «μεικτό» λόγω της εισδοχής μιας γυναίκας στη συγγραφή ενός είδους –ανομολόγητα, αλλά αναμφισβήτητα– «ανδρικού». Το ενδιαφέρον είναι ότι το «μεικτό» γίνεται αποδεκτό και ως «νόμιμο». Πράγματι, όπως είδαμε, τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα νομιμοποιούνται, κατοχυρώνονται ως «ανεξάρτητες» και «νηφάλιες» μαρτυρίες, ικανές να διασφαλίσουν την αντικειμενική αλήθεια, κυρίαρχη ιδιότητα του πατριαρχικού λόγου, και καθιστούν το κείμενο ένα ανάγνωσμα με πολιτικό και ιστορικό ενδιαφέρον.

6.3 Ημερολόγια και αναμνήσεις: μια διαφορετική ανταπόκριση στην αυτοβιογραφία και το απομνημόνευμα (Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*)

«Αφήνω τα προεισαγωγικά, δεν έχω ούτε τον χρόνο ούτε τη διάθεση να κάνω ωραίες φράσεις· αυτό που θέλω να πω λέγεται με δυο λόγια, είναι απλό και πεζό, είναι του κόσμου τούτου, είναι η ζωή.»
(*Αναμνήσεις 1899*, σ. 292)

Η Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1874-1941), το γένος Μπενάκη,⁹⁸ δημοσίευσε όσο ζούσε ένα πλούσιο έργο με διηγήματα και μυθιστορήματα για παιδιά και καθιερώθηκε ως συγγραφέας παιδικής λογοτεχνίας. Αυτή η εικόνα πρόσληψης της ίδιας και του συγγραφικού της έργου, που επιδιώχθηκε και από την ίδια, παραμένει ισχυρή και σήμερα (βλ. Βασιλειάδης 2010). Η συγγραφική της δράση τοποθετείται κυρίως στις πρώτες

⁹⁶ Σε μια τέτοια πρόθεση ανταποκρίνεται η ανάγνωση των *Απομνημονευμάτων* από την ιστορικό Κούκκου και η αξιοποίησή τους ως ιστορική πηγή για τις εργασίες της σχετικά με το έργο και την προσωπικότητα του Ιωάννη Καποδίστρια (Denissi 2005, σ. 259).

⁹⁷ Στούρτζα 2006, σ. 225.

⁹⁸ Ο πατέρας της Πηνελόπης, Εμμανουήλ Μπενάκης, ήταν γιος εύπορου χιώτη εμπόρου. Ασχολήθηκε και ο ίδιος με το εμπόριο. Αρχικά δραστηριοποιήθηκε στην Ερμούπολη και αργότερα στην Αίγυπτο, κύριος μέτοχος του οίκου «Χωρήμη-Μπενάκη και Σία». Απέκτησε οικονομική και κοινωνική δύναμη. Εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1910. Συνδέθηκε προσωπικά με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, εκλέχτηκε βουλευτής και δήμαρχος Αθηναίων, και διετέλεσε υπουργός Εθνικής Οικονομίας. Δαπάνησε πολλά χρήματα για κοινωνικό έργο και ανακηρύχθηκε εθνικός ευεργέτης.

δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και εντάσσεται στο πλαίσιο εθνικής ανόρθωσης που έχει εμπνεύσει εκείνη την εποχή το κίνημα του δημοτικισμού σε πολλούς ανθρώπους των γραμμάτων. Ένας από αυτούς, η Δέλτα, από νωρίς συνδέθηκε στενά με τους βασικότερους εκπροσώπους του δημοτικισμού και, όταν εγκατέλειψε τη γαλλική γλώσσα στην οποία έγραψε τα πρώτα της κείμενα, επέλεξε τη δημοτική για να συγγράψει μια σειρά από αλληγορικά παραμύθια, διηγήματα για παιδιά, αλλά και διηγήματα για μεγάλους με σαφές παιδαγωγικό περιεχόμενο.⁹⁹ Το έργο της, όπως δηλώνει η ίδια με πολλές αφορμές στη δημοσιευμένη της αλληλογραφία,¹⁰⁰ αποβλέπει στην πνευματική και ηθική, γλωσσική και εθνική καλλιέργεια των παιδιών. Στην ίδια κατεύθυνση, μεταγλωττίζει σε μια ήπια δημοτική την ευαγγελική ιστορία του Χριστού (*Η ζωή του Χριστού*, 1925). Τον ίδιο καιρό, και ιδίως τη δεκαετία 1910-1920, το ενδιαφέρον της είναι αυξημένο για τα σχολικά αναγνωστικά.¹⁰¹ Μάλιστα, ενδιαφέρεται η ίδια να συντάξει ένα νεοελληνικό ανάγνωσμα με πρακτική, εκπαιδευτική κατεύθυνση. Το 1913 δημοσιεύει τη μελέτη της «Τα αναγνωστικά μας» στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*¹⁰² και επανέρχεται στο θέμα και τα νέα (εκδοτικά) δεδομένα του, το 1918, με το άρθρο «Τα καινούργια Αναγνωστικά μας», στο ίδιο περιοδικό.¹⁰³ Η ίδια αντιλαμβάνεται τον κομβικό ρόλο των γονέων στην αγωγή και μόρφωση των παιδιών και υπογραμμίζει στα άρθρα της, αλλά και στα μυθολογικά της κείμενα, τις δικές τους μεγάλες ευθύνες, ανακαλώντας στη μνήμη της τις προσωπικές της δυσάρεστες εμπειρίες από την απόμακρη έως αδιάφορη στάση των δικών της γονιών απέναντί της. Χαρακτηριστικότερη εκδήλωση αυτής της απεύθυνσης προς τους γονείς και τις ευθύνες τους είναι η συλλογή έξι διηγημάτων της για ενήλικες με τίτλο *Τ' ανεύθυνα (Ψυχές παιδιών)* (1921), αλλά και το άρθρο της «Στοχασμοί περί της ανατροφής των παιδιών μας», δημοσιευμένο επίσης στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, το 1911.¹⁰⁴ Η Δέλτα θέτει τις προσωπικές της συγγραφικές φιλοδοξίες στην υπηρεσία των βασικών εθνικών επιδιώξεων του δημοτικισμού και του ενθουσιώδους πνεύματος που χαρακτηρίζει την ανερχόμενη αστική τάξη στην Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά την Επανάσταση στο Γουδί (1909), τη νικηφόρα πορεία των δύο βαλκανικών πολέμων (1912-1913), το επίτευγμα της βενιζελικής πολιτικής να επεκταθούν τα σύνορα της χώρας με τις προσαρτήσεις των νέων χωρών και, στην πρόσκαιρη αποκορύφωση του 1919-1920, με το σχήμα πολιτικής γεωγραφίας των «δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Η εθνική ανάταση που χαρακτηρίζει τις πολιτικές και ιστορικές αυτές στιγμές υπηρετείται, στο λογοτεχνικό έργο της Δέλτα, με άλλοτε ευθέως αλληγορικές και άλλοτε έμμεσες προβολές αναλογίας σε διάφορες στιγμές του απώτερου ή πιο πρόσφατου παρελθόντος της ελληνικής ιστορίας, εξίσου ένδοξες και νικηφόρες, με παραδείγματα ηρωισμού και αυτοθυσίας για το έθνος και την πατρίδα. Η βασιλεία του βυζαντινού αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄, του επονομαζόμενου βουλγαροκτόνου (*Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, 1911), αλλά και ο εγγύτερος στο συγγραφικό παρόν μακεδονικός αγώνας (*Στα μυστικά του Βάλτου*, 1937), είναι οι γνωστότερες και αρκετά δημοφιλείς αναπαραστάσεις της εθνικής ανόρθωσης, που επιλέγονται από το ιστορικό παρελθόν. Ακόμα και σήμερα, η κυρίαρχη προσλαμβάνουσα του μακεδονικού αγώνα είναι αυτή των *Μυστικών του Βάλτου*, που γνωρίζει μια αξιοπρόσεκτη αναγνωστική μακροήμερευση. Το λογοτεχνικό έργο της Δέλτα, λοιπόν, γίνεται αποδεκτό, εγγράφεται και κατοχυρώνεται στη νεοελληνική γραμματεία με μια διπλή ταυτότητα, αυτή του παιδικού αναγνώσματος (με πλέον γνωστή περίπτωση τον αξιαγάπητο *Μάγκα* και τον περίφημο *Τρελαντώνη*) και εκείνη του εθνικού αναγνώσματος (με εμβληματικότερη περίπτωση, ασφαλώς, τα *Μυστικά του Βάλτου*). Πρόκειται, ουσιαστικά, για δύο όψεις της ίδιας ταυτότητας: η λογοτεχνία, τόσο στο επίπεδο της συγγραφικής πρόθεσης, όσο και στο επίπεδο της αναγνωστικής πρόσληψης, τίθεται στην υπηρεσία της εθνικής διαπαιδαγώγησης των παιδιών και των νέων. Στο πλαίσιο αυτό, η συγγραφέας αναλαμβάνει, με τα μυθολογικά της κείμενα, να δώσει περιεχόμενο στο εθνικό αφήγημα.

Η Δέλτα βρέθηκε στην ιστορική εκείνη συγκυρία (δημοτικισμός, βενιζελικός φιλελευθερισμός, άνοδος της αστικής τάξης στην οικονομία και την εξουσία, γεωγραφική εξάπλωση και εκσυγχρονισμός δομών και θεσμών του ελληνικού κράτους) και ανταποκρίθηκε πλήρως στο αίτημα για τη συγκεκριμένη εθνική διαπαιδαγώγηση με τη συγγραφή κειμένων μυθολογίας. Η επιλογή της ήταν συνειδητή και πολύ συχνά δόθηκε η αφορμή να τη συζητήσει στην αλληλογραφία της με τους αποδέκτες των επιστολών της.¹⁰⁵ Με τον τρόπο αυτόν η Δέλτα κατοχύρωσε μια συγγραφική ταυτότητα αποδεκτή και θετική, «κανονική» στη

⁹⁹ Βλ. Ζάννας 2006, σσ. 19-28 & 113-143.

¹⁰⁰ Λευκοπαρίδης 1957.

¹⁰¹ Δημαράς 2006, σσ. 147-179.

¹⁰² Κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο, στη σειρά «Βιβλιοθήκη του Εκπαιδευτικού Ομίλου».

¹⁰³ Κυκλοφόρησε επίσης σε ανάτυπο.

¹⁰⁴ Κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο· ανατυπώθηκε το 1932.

¹⁰⁵ Βλ. Βασιλειάδης 2010.

γραμματολογία μας, με ρόλους αποδεκτούς για το φύλο της. Υπήρξε (και συνεχίζει να αναγνωρίζεται ως) η συγγραφέας-μητέρα των παιδιών, η συγγραφέας-μητέρα του έθνους, συγκροτώντας έναν εαυτό συμβατό με τις ουσιοκρατικές παραδοχές του πατριαρχικού διπόλου ανδρικό-γυναικείο, σε χαρακτηριστική (και καθησυχαστική για την κυριαρχία του πατριαρχικού λόγου) απόσταση από τις στρατηγικές επιλογές της Μουτζάν-Μαρτινέγκου και της Στούρτζα. Ας θυμηθούμε ότι η πρώτη προσέβλεπε σε μια ανεξάρτητη συγγραφική ταυτότητα και πορεία ζωής, έξω από τα έμφυλα όρια όπως τα αντιλαμβάνονταν η τάξη της, η πατρίδα της και η εποχή της. Η δεύτερη, πάλι, υιοθετούσε πλήρως τις συμβατικές ρήτρες για τη συγγραφική απομνημονευμάτων απόλυτα εναρμονισμένων με τον (ανδρικό) κανόνα του γραμματειακού είδους.

Αλλά η συγγραφή των παιδικών αναγνωσμάτων της Δέλτα (με ιστορικό περιεχόμενο και εθνικό κύρος) ανήκει χρονολογικά στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και, επομένως, βρίσκεται εκτός του δικού μας ορίζοντα. Η συνοπτική συζήτησή τους εδώ είναι, ωστόσο, αναγκαία για να εντάξουμε σε μια προοπτική τα αυτοβιογραφικά κείμενα (όσα από αυτά έχουν διασωθεί) που συνέγραψε στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Γιατί τα λογοτεχνικά κείμενα για παιδιά ή και για τους ενήλικες αναγνώστες συνιστούν μία συγγραφική εικόνα της Δέλτα, τη δημόσια, την ορατή στις γραμματολογικές καταχωρίσεις και τον λογοτεχνικό κανόνα. Η Δέλτα, όμως, διαθέτει πολλά συγγραφικά πρόσωπα ή προσωπεία, πολλούς ρόλους που επιθυμεί, αναλαμβάνει, διστάζει να επιτελέσει.¹⁰⁶ Οι επιστολές της αποκαλύπτουν μια διαφορετική εικόνα, διαφορετικές συγγραφικές προθέσεις, για επιτέλεση μιας άλλης συγγραφικής ταυτότητας, που δεν αντιφάσκει με την προηγούμενη δημόσια.¹⁰⁷ Σε αυτές τις επιστολές της, κρυμμένες στο σκιάφως του ιδιωτικού, η συντάκτριά τους μπορεί να αποκαλύπτει λανθάνουσες προσδοκίες συγκρότησης ενός συγγραφικού υποκειμένου, που διεκδικεί να γράψει λογοτεχνία με αυξημένες αισθητικές αξιώσεις, πέρα από τα όρια της αναγνωρισμένης «γυναικείας» αποστολής του. Το μόνο μυθιστόρημα που η Δέλτα συνέγραψε για ενήλικες, το τρίτομο *Ρωμοπούλες*, έμεινε εκκρεμές στο αρχείο της μέχρι την έκδοσή του το 2014. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Δέλτα δοκιμάζεται στη συγγραφή ενός εκτενούς μυθιστορήματος για πολλά χρόνια, από το 1927 και εξής, αλλά θα αποφασίσει να μην το δημοσιεύσει, αφήνοντας εντολή στους κληρονόμους της να το δημοσιεύσουν πολύ αργότερα («Όταν τελείωσα “το έργο μου” κατέθεσα τα όπλα, είπα πως μπορώ τώρα να πεθάνω, αρκεί να το δημοσιεύσουν τα παιδιά μου, όταν ελευθερωθούν οι ελληνικές ψυχές και συνειδήσεις».¹⁰⁸ Στο κείμενο παρακολουθούμε τη μυθιστορηματική ανάπλαση μεγάλου μέρους των αυτοβιογραφικών της κειμένων.

Η Δέλτα συνέτασσε σε όλη τη διάρκεια της ζωής της κείμενα με αυτοβιογραφικό περιεχόμενο και ανάλογη στόχευση: ημερολόγια, επιστολές, σελίδες αναμνήσεων. Τα κείμενα αυτά την απασχολούν διαρκώς και είναι εντυπωσιακή η συνεχής αναθεώρηση και επανεγγραφή τους, η καταστροφή παλαιότερων και η έναρξη συγγραφής νέων. Πρόκειται για κείμενα που δεν δημοσιοποιήθηκαν ποτέ από την ίδια και, όσα δεν αποφάσισε η ίδια να καταστρέψει (και ήταν αρκετά αυτά), διατηρήθηκαν επιμελημένα στο αρχείο της. Την τελευταία τριακονταετία, οι απόγονοί της Παύλος Ζάννας, στην αρχή, και Αλέξανδρος Ζάννας, στη συνέχεια, φρόντισαν με υποδειγματικό και μεθοδικό τρόπο να τα εκδώσουν. Θα παρουσιάσουμε το σύνολο των κειμένων αυτών με έναν ευσύνοπτο τρόπο, αποφεύγοντας λεπτομέρειες οι οποίες δεν συνδέονται άμεσα με την προσέγγιση των *Αναμνήσεων 1899* που θα μας απασχολήσει παρακάτω.¹⁰⁹

Η αρχή γίνεται με τις *Αναμνήσεις*, γραμμένες το 1899 σε γαλλική γλώσσα. Τη χρονιά εκείνη, η Δέλτα καταγράφει σε τέσσερα τετράδια την αφήγηση των νεανικών της χρόνων, μέχρι και τον γάμο της με τον Στέφανο Δέλτα το 1895. Το 1901 γράφει, στα γαλλικά επίσης, ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο, στο οποίο περιγράφει την εμπειρία του ταξιδιού που εκείνη τη χρονιά κάνει στις Βρυξέλλες και το Παρίσι συνοδεύοντας τον σύζυγό της. Το ημερολόγιο αυτό δεν διασώζεται. Το 1906 ξεκινά η ιδιαίτερα πυκνή αλληλογραφία της (το δημοσιευμένο τουλάχιστον μέρος της), που θα διαρκέσει μέχρι το 1940. Το 1957 ο Ξενοφών Λευκοπαρίδης μελέτησε την ογκώδη αλληλογραφία, εξαίρεσε αρκετές επιστολές για το πιο αυστηρό ιδιωτικό τους περιεχόμενο (ελπίζοντας ότι, όσο το πέρασμα του χρόνου θα αμβλύνει τις καταστάσεις, θα καταστεί κάποτε δυνατό να δημοσιοποιηθούν ακόμη και οι προς ώρας αποκλεισμένες επιστολές) και εξέδωσε τις υπόλοιπες. Το σώμα των επιστολών που δημοσίευσε ο Λευκοπαρίδης, σε έναν ογκώδη τόμο πεντακοσίων και πλέον σελίδων, αφορά 28 επιστολογράφους και καλύπτει την περίοδο 1906-1940.¹¹⁰ Το 1906 θα ξεκινήσει και

¹⁰⁶ Τζημούλα 2010, Tzimoula 2008.

¹⁰⁷ Βασιλειάδης 2010.

¹⁰⁸ Πετροπούλου 2014, σ. 59.

¹⁰⁹ Για μια αναλυτική και έγκυρη καταγραφή του έργου της Δέλτα, βλ. «Δημοσιευμένα έργα της Π. Σ. Δέλτα» (σσ. 19-31) και «Χρονολόγιο 1874-1941» (σσ. 113-143), στο Ζάννας 2006.

¹¹⁰ Βλ. Λευκοπαρίδη 1957, σσ. 5-15.

η αλληλογραφία με τον Ίωνα Δραγούμη, τον άνδρα που ερωτεύτηκε πολύ δυνατά το καλοκαίρι της προηγούμενης χρονιάς.¹¹¹

Προς το τέλος του 1916, κάτω από την πίεση των γεγονότων («Νοεμβριανά») και τον φόβο που προκαλούν τα οξυμένα πολιτικά πάθη, καταστρέφει το πρώτο πολιτικό της ημερολόγιο, για το οποίο γνωρίζουμε μόνο ότι περιλάμβανε πολλές εμπιστευτικές αφηγήσεις. Πολύ σύντομα, με την έναρξη της επόμενης χρονιάς, ξεκινά να γράφει ένα δεύτερο πολιτικό ημερολόγιο. Τον Απρίλιο του 1917 ξεκινά και η συγγραφή του *Turis Eburnea*, του πολύ προσωπικού της ημερολογίου. Θα το κρατήσει «ενεργό» με καταγραφές μέχρι και τον θάνατό της (1941). Λίγα χρόνια αργότερα, το 1921, ξεκινά να γράφει δύο ακόμη ημερολόγια, στα οποία καταγράφονται οι αναμνήσεις της από τη σχέση της με τον Ίωνα Δραγούμη. Θα δημοσιευτούν από τους απογόνους της με τους τίτλους *Αναμνήσεις 1921* και *Αναμνήσεις 1940*. Μια ακόμη συγγραφή αυτοβιογραφικού κειμένου ξεκινά το 1931: αρχίζει να γράφει τα απομνημονεύματά της (καλύπτουν τα πρώτα 15 χρόνια της ζωής της), αυτά που πολύ μεταγενέστερα (1980) θα κυκλοφορήσουν με τον τίτλο *Πρώτες ενθυμήσεις*.

Τα ποικίλα αυτοβιογραφικά κείμενα της Δέλτα διασώζουν τις συνεχείς και επάλληλες αφηγήσεις, μέσα από τις οποίες η συγγραφέας τους ανασυγκροτούσε με τη συνδρομή της μνήμης τον προσωπικό της βίο, αλλά και κατέγραφε στιγμές του ιστορικού βίου των Ελλήνων, με πλήρη συνείδηση της ιστορικότητας του εαυτού της και της εποχής που ζούσε. Η πολιτική και κοινωνική θέση της οικογένειάς της (πατρικής και συζυγικής) της επέτρεψε, άλλωστε, να βιώσει από κοντά σημαντικά γεγονότα της εποχής της και να γνωρίσει, σε δημόσιες και ιδιωτικές τους στιγμές, αρκετά από τα πρόσωπα που διαδραμάτισαν ξεχωριστό ρόλο στις ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις. Αυτός ο διττός χαρακτήρας, του προσωπικού και του συλλογικού, συμφύσης του αυτοβιογραφικού είδους, γίνεται οξύτερος όταν το αυθιστορούμενο υποκείμενο είναι γυναίκα, διαμορφώνοντας περισσότερο μια μείξη ειδών, παρά μια συγγραφική «εφαρμογή» του «κανονικού» είδους. Η περίπτωση της Δέλτα είναι ίσως η χαρακτηριστικότερη όλων, ή τουλάχιστον αυτή που μπορούμε να παρακολουθήσουμε καλύτερα, δεδομένης της σταδιακής και μεθοδικής δημοσίευσης του μεγαλύτερου μέρους του αρχείου της και ειδικότερα των αυτοβιογραφικών της κειμένων που μας ενδιαφέρουν εδώ. Οι αυτοβιογραφικές αφηγηματικές καταγραφές της Δέλτα κινούνται μεταξύ διαφόρων τύπων κειμένων (ημερολόγια, αναμνήσεις κ.λπ.) και τα γραπτά της παίρνουν ποικίλους ειδολογικούς τίτλους (Απομνημονεύματα, Βιογραφία, Αναμνήσεις, Ενθυμήσεις κ.λπ.), δείχνοντας πόσο άβολα στάθηκαν τα σχήματα της τυπικής, καθιερωμένης μορφής της αυτοβιογραφίας και του απομνημονεύματος.

Φαίνεται όμως να συμβαίνει κάτι περισσότερο. Το σύνολο του συγγραφικού έργου της Δέλτα μοιάζει να συνεχεται στη βάση της αυτοβιογραφικής συγκρότησης και έκφρασης του υποκειμένου. Σαν το έργο της να είναι (ή να μπορεί να ιδωθεί ως) ένα συνεχές αυθιστορούμενης αφήγησης, που εκτείνεται σε διαφορετικά σχήματα επάνω σε ένα φάσμα με διαφορετικούς βαθμούς αυτοβιογραφικής δημιουργικής έκφρασης. Το μέρος εκείνο των δημοσιευμένων από την ίδια κειμένων της που απευθύνονται σε ενήλικες και εστιάζουν στη γονεϊκή ευθύνη της διαπαιδαγώγησης των παιδιών, δηλαδή το άρθρο της «Στοχασμοί περί της ανατροφής των παιδιών» (1911) και τα διηγήματά της *T' ανεύθυνα* (1921), προϋποθέτουν και μεταπλάθουν (σε προβληματισμό ή επεισόδια μυθοπλασίας) τραυματικά βιώματα της παιδικής της ηλικίας, που περιγράφονται στις *Πρώτες Ενθυμήσεις*. Αλλά και τα εύθυμα παιδικά αναγνώσματα του *Τρελαντώνη* και του *Μάγκα* στηρίζονται στο αυτοβιογραφικό υλικό των παιδικών χρόνων στην Αλεξάνδρεια και διασώζουν την ανέφελη πλευρά τους.¹¹² Διαβαθμισμένο και κλιμακούμενο, λοιπόν, το αυτοβιογραφικό υλικό διοχετεύεται μεταπλασμένο σε ποικίλα της κείμενα, με αποκορύφωμα τις πρόσφατα εκδομένες *Ρωμοπούλες* (2014), όπου το μυθιστορηματικό είδος εκβάλλει σε μια εκδοχή μυθιστορηματικής αυτοβιογραφίας, που αρδεύεται από τις καταγραφές των ημερολογίων και τις αυθιστορήσεις των «Αναμνήσεων».¹¹³

Η σχέση αυτοβιογραφίας και λογοτεχνίας γυναικών είναι κάτι περισσότερο από μια ένα προς ένα αντιστοίχιση της μυθοπλασίας με την ιστορικά βιωμένη πραγματικότητα. Όπως σημειώνει η Celeste Schenck, στο πλαίσιο μιας φεμινιστικής θεώρησης του αυτοβιογραφικού είδους, αναφερόμενη ειδικά στην ποίηση

¹¹¹ Συνήψε δεσμό και διατήρησε κρυφή αλληλογραφία μαζί του. Η Δέλτα ταξιδεύει σε χώρες της κεντρικής Ευρώπης για λόγους υγείας (για ένα διάστημα ακολουθεί θεραπεία με τον ψυχαναλυτή Dubois) και θα διαμείνει στη Φρανκφούρτη (1907), όταν ο σύζυγός της θα ιδρύσει εκεί και θα διευθύνει το γραφείο κεντρικής Ευρώπης του οίκου Χωρέμη-Μπενάκη. Θα συναντηθεί με τον Δραγούμη στη Γερμανία και την Αυστρία και θα σκεφτεί τη λύση του διαζυγίου, που θα αποτρέψουν όμως με τις παρεμβάσεις τους ο σύζυγος, ο πατέρας και τα αδέρφια της (1908). Η σχέση τους θα τερματιστεί την επόμενη χρονιά.

¹¹² Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 11*.

¹¹³ Βλ. Ζάννας 2014· Πετροπούλου 2014.

γραμμένη από γυναίκες, η σύνδεση βιώματος και ποιητικής έκφρασης είναι τέτοια, που έχουμε εμπεδώσει μια ανάγνωσή τους σαν να πρόκειται για αυτοβιογραφική κατάθεση, αρχής γενομένης από τα ποιήματα της Σαπφώς.¹¹⁴ Σύμφωνα με την ίδια, υπάρχει ένα συνεχές μεταξύ ποίησης και αυτοβιογραφίας, που δεν διακόπτεται κάθετα και μέσα στο οποίο κινείται η συγγραφή των γυναικών, αντλώντας και ανακαλώντας την εμπειρία του συλλογικού υποκειμένου των γυναικών. Η συγκεκριμένη θεώρηση έχει έναν ορισμένο ιδεολογικό προσανατολισμό: συγκεκριμένες μορφές, εξηγεί προκαταρκτικά η Schenck, της ποίησης των γυναικών και της αυτοβιογραφίας τους μπορούν να διαβαστούν ως αλληλοσυμπληρούμενες, με έναν τρόπο που υποσκάπτει πετυχημένα τη θεωρία για την επικρατούσα άποψη περί αυτοβιογραφίας και, γενικότερα, θέτει υπό αμφισβήτηση την πατριαρχικά καθορισμένη θεωρία των λογοτεχνικών ειδών.¹¹⁵ Μια τέτοια θεώρηση, μεταφερμένη από το παράδειγμα της ποίησης σε εκείνο των αφηγηματικών μυθοπλαστικών κειμένων, βρίσκει εφαρμογή στην περίπτωση της Δέλτα. Πράγματι, δεν πρόκειται απλώς για μυθοπλαστική διαπραγμάτευση των ιστορικών βιωμάτων, όπου τα δεύτερα τροφοδοτούν την πρώτη. Η μυθοπλασία γίνεται πεδίο αφηγηματικής ανασυγκρότησης του εαυτού, καθώς εκεί αναδιαπραγματεύεται οριστικά τις όψεις/εκδοχές του εαυτού, που έχουν συσταθεί σαν «ασκήσεις» αυτοβιογραφικού λόγου των ποικίλων ημερολογίων και «αναμνήσεων» της. Κατά κάποιον τρόπο, το προανήγγειλε στις αρχικές της *Αναμνήσεις 1899* όταν έγραφε: «Η μελωδία αυτή έμεινε στη θύμησή μου, κι ακόμα και τώρα, που όλα αυτά είναι τόσο νεκρά και μιλώ γι' αυτά όπως θα διηγόμουν ένα παλιό μυθιστόρημα που κάπου διάβασα, δεν μπορώ να ακούσω αυτό το βάλς χωρίς κάποιο σφίξιμο στην καρδιά, και με πιάνει μια μελαγχολία που δεν είναι καθόλου γλυκιά...» (σ. 55).¹¹⁶ Λογοτεχνία και αυτοβιογραφία, με σύνορα περισσότερο διαπερατά από κάθε άλλη περίπτωση, συγκλίνουν ως προς την ανασυγκρότηση και αναπαράσταση του αυθιστορούμενου υποκειμένου. Στην περίπτωση της Δέλτα μοιάζει να συμβαίνει το αντίστροφο από ό,τι παρατηρήσαμε για την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου: στην τελευταία είχαμε δει ότι η αυτοβιογραφία ανασυγκροτούσε και διέσωζε το αυθιστορούμενο υποκείμενο με την ταυτότητα του λογοτεχνικού συγγραφέα.

Εικ. 6. Πηνελόπη Δέλτα

Οι *Αναμνήσεις 1899* είναι το «πρώτο καθαρά αυτοβιογραφικό κείμενο που έγραψε η Π. Σ. Δέλτα και που αποτελεί την πρώτη ουσιαστική συγγραφική της απόπειρα».¹¹⁷ Είναι γραμμένο στα γαλλικά, στη γλώσσα που η νεαρή Δέλτα χειριζόταν τότε καλύτερα. Γνωρίζουμε ότι ξεκίνησε να το γράφει τον Μάρτιο του 1899,¹¹⁸ αλλά δεν γνωρίζουμε πότε ολοκληρώθηκε. Με βάση, όμως, γεγονότα που απουσιάζουν από την αφήγηση ή υπάρχουν σε αυτή, γεγονότα δηλαδή που συνέβησαν μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής ή συνέβησαν πριν, μπορεί να προσδιοριστεί το χρονικό όριο λήξης. Ο Παύλος Ζάννας το τοποθετεί στις αρχές του 1900.

¹¹⁴ Schenck 1988, σ. 290.

¹¹⁵ Schenck 1988, σ. 281.

¹¹⁶ Διόλου τυχαία, σε επόμενο σημείο των *Αναμνήσεων*, θα χαρακτηρίσει «ρομάντζο» την αυτοβιογραφική αφήγηση των τετραδίων της (βλ. Ζάννας & Ζάννας 1990, 296-297).

¹¹⁷ Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 11*.

¹¹⁸ Υπάρχει η σχετική τοποχρονολογική ένδειξη στην έναρξη του γραπτού: «Αλεξάνδρεια, 24 Μαρτίου 1899» (Ζάννας & Ζάννας 1990, 3). Στο εξής για κάθε παράθεμα από το συγκεκριμένο κείμενο δίνονται σε παρένθεση οι αριθμοί των σελίδων της συγκεκριμένης έκδοσης.

Στο αρχείο της διασώθηκε το αυτόγραφο του κειμένου που αποτελείται από τέσσερις τόμους. Η αυθιστόρηση ξεκινά με μια συνοπτική περιγραφή της παιδικής της ηλικίας. Αναλυτική παρουσίαση των χρόνων της παιδικής της ηλικίας θα επιχειρήσει πολύ αργότερα, με τα «απομνημονεύματα», όπως τα ονομάζει, που θα γράψει στα 1931-1932 και θα εκδοθούν με τον τίτλο *Πρώτες Ενθυμήσεις* (1980). Η αυθιστόρηση του 1899-1900 θα τερματιστεί απότομα, ίσως επειδή, υποθέτει εύλογα ο Π. Ζάννας, η συγγραφέας σπεύδει να κλείσει την αφήγηση ενός πρώτου κύκλου της ζωής της, που περιλαμβάνει τη νεανική της ζωή στην Αλεξάνδρεια, τον πρώτο της άδοξο έρωτα, τον συμβατικό της γάμο με τον Στέφανο Δέλτα και τα πρώτα χρόνια της οικογενειακής ζωής στην Αθήνα, στη δύσκολη συμβίωση με τους συγγενείς του συζύγου της.¹¹⁹

Η αυθιστόρηση της Πηνελόπης¹²⁰ παρακολουθεί την αδιάφορη έως απόμακρη ή ψυχρή στάση των γονιών απέναντί της, καθώς και τη γνωριμία της με φερέλπιδες νέους, δυνάμει υποψήφιους γαμπρούς, σε μια πορεία αναζήτησης συζύγου που θα οδηγήσει στον συμβατικό γάμο με τον Στέφανο Δέλτα. Αρχικά, ο πρώτος της ξάδελφος Κωνσταντίνος Χωρέμης τη ζητά σε γάμο από τους γονείς της, χωρίς η ίδια να γνωρίζει το παραμικρό. Εκείνοι αρνούνται και υποπεύονται πως η κόρη τους γνωρίζει τις προθέσεις του Χωρέμη και έχει μυστικά συναινέσει και, για τον λόγο αυτόν, την αντιμετωπίζουν εχθρικά. Η Πηνελόπη όμως δεν γνωρίζει τίποτε και, πολύ αργότερα, μαθαίνει για την καχύποπτη και άδικη στάση των γονιών της. Την ίδια εποχή, η νεαρή Πηνελόπη εισέρχεται στην κοσμική ζωή της αποικιακής Αλεξάνδρειας. Ένας δεύτερος υποψήφιος γαμπρός εμφανίζεται, ο Charles de Zogheb (στο κείμενο αναφέρεται ως Λουλού), ο οποίος δηλώνει ερωτευμένος με την Πηνελόπη. Στην πόλη φτάνει η οικογένεια Mellor και η Πηνελόπη την συνοδεύει για λίγες ημέρες στο Κάιρο. Διερευνάται η προοπτική ενός γάμου με τον Cecil Mellor, αλλά στους επόμενους μήνες ματαιώνονται τα σχέδια. Η Πηνελόπη ταξιδεύει στην Αθήνα και συναντιέται τυχαία με τον Αντώνη Μαυροκορδάτο. Ακολουθεί ταξίδι στην Ελβετία και γνωριμία με τον Clark (δεν μαθαίνουμε κάτι περισσότερο), που δηλώνει επίσης ερωτευμένος μαζί της. Η Πηνελόπη επιστρέφει στην Αλεξάνδρεια και η μητέρα της αναζητεί γαμπρό (ανάμεσά τους ο Παρασκευάς και ο Τοπάλης). Αρχίζουν οι τακτικές επισκέψεις του Αντώνιου Μαυροκορδάτου στην οικεία Μπενάκη και σύντομα εκδηλώνονται οι προθέσεις του ως υποψήφιου γαμπρού. Στην αυτοβιογραφία κωδικοποιείται με το αρχίγραμμα Μ. Προσλαμβάνεται στην εταιρεία Μπενάκη στην Αίγυπτο. Η μητέρα της Πηνελόπης, Βιργινία, εκδηλώνει την προτίμησή της στον Μ. και ενθαρρύνει την Πηνελόπη να συναναστρέφεται τον επίδοξο γαμπρό. Το ειδύλλιο των δύο νέων δεν αργεί να εκδηλωθεί με την εξομολόγηση του Μ. και τη θετική ανταπόκριση της Πηνελόπης. Η μητέρα της αναλαμβάνει να συμβάλει στην ευόδωση της επιθυμίας των δύο νέων, αλλά ο πατέρας της αντιδρά και η μητέρα της μεταστρέφεται. Κάτω από την αρνητική σκιά του πατέρα της, η Πηνελόπη αρχίζει να αλληλογραφεί κρυφά με τον Μ., χάρη στη μεσολάβηση της Victorine Dufay. Η αρνητική στάση του πατέρα της θα δυσχεράνει την εξέλιξη. Ένας νέος υποψήφιος γαμπρός εμφανίζεται, ο Γεώργιος Στρέιτ, τη στιγμή που η πίεση των γονιών της εναντίον του Μ. αυξάνεται. Η σύγκρουση με τους γονείς την οδηγεί σε αναδίπλωση και στην υπόσχεση ότι δεν θα δεχτεί να παντρευτεί χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα της. Ο Στρέιτ αποσύρει την πρότασή του. Οι εντάσεις με τους γονείς της συνεχίζονται και η Πηνελόπη δηλώνει αποφασισμένη να μείνει ανυποχώρητη στον έρωτά της για τον Μ. Ο Μπενάκης απολύει τον Μ. από την εταιρεία του και η Πηνελόπη αποπειράται να αυτοκτονήσει. Ο Μ. ετοιμάζεται να αναχωρήσει για την Αθήνα, όταν η Πηνελόπη πληροφορείται για έναν άλλον δεσμό του. Καταβεβλημένη ακολουθεί τους γονείς της σε ένα ταξίδι στην Ευρώπη, αποφασισμένη να δεχτεί για σύζυγό της όποιον της υποδείξουν οι γονείς της. Στο ταξίδι τους συναντούν τον θείο της Γιάννη Χωρέμη, στη Λουκέρνη. Αυτός προτείνει ως γαμπρό τον Στέφανο Δέλτα. Όλοι μαζί αναχωρούν για την Αθήνα, όπου σύντομα γίνονται οι αρραβώνες. Αμέσως αναχωρούν για Χίο και από εκεί μεταβαίνουν στην Αλεξάνδρεια για τον γάμο. Λίγες εβδομάδες μετά, οι νεόνυμφοι επιστρέφουν στη συζυγική κατοικία στην Αθήνα. Η αφήγηση πλέον παρακολουθεί τον έγγαμο βίο και τη γέννηση των δύο πρώτων παιδιών τους, της Σοφίας και της Βιργινίας. Η Πηνελόπη θα συναντήσει τυχαία τον Μ., μαζί με τη σύζυγό του. Λίγες ημέρες αργότερα θα ξεκινήσει τη συστηματική καταγραφή των *Αναμνήσεων 1899*.

Το αυτοβιογραφικό κείμενο του 1899, εξηγεί η Δέλτα σε ένα δεκαπεντασέλιδο μεταγενέστερο συμπλήρωμα γραμμένο στα ελληνικά, στο τέλος του τέταρτου τόμου των αυτογράφων της, συντάσσεται με την «υποστήριξη» προγενέστερου ημερολογίου, το οποίο η ίδια τηρούσε κρυφά από τον σύζυγό της, αλλά έγραφε με περισσή προσποίηση από τον φόβο μήπως η περιέργεια οδηγήσει τον σύζυγο μέχρι την ανάγνωσή του. Όταν η Δέλτα βεβαιώνεται πως δεν διατρέχει τέτοιο κίνδυνο, η ίδια ομολογεί ότι απελευθερώνει τις ημερολογιακές της καταγραφές, που γίνονται πλέον ειλικρινείς και αποκαλυπτικές. Ίσως, υποθέτει ο Ζάννας, αυτή τη χρονική στιγμή της απελευθέρωσης της ημερολογιακής καταγραφής, η Δέλτα αποφασίζει να

¹¹⁹ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 12*-13*.

¹²⁰ Βλ. Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 24*-32*.

τερματίσει και την αυτοβιογραφική αφήγηση που στηριζόταν σε αυτά τα ημερολόγια. Η υποστήριξη της μνήμης και της συγγραφής του αυτοβιογραφικού κειμένου από τις ημερολογιακές καταγραφές μοιάζει με τη στρατηγική που μπορούμε εύλογα να συμπεράνουμε ότι ακολούθησε και η Στούρτζα για τα δικά της *Απομνημονεύματα*. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό σημείο της αυτοβιογραφίας, όπου η Δέλτα στηρίζεται στις ημερολογιακές της καταγραφές για να χειριστεί τις μετακινήσεις μεταξύ αφηγηματικού και δραματικού χρόνου:

«Όμως όλα αυτά συνέβησαν πολύ αργότερα, γιατί η μεγάλη σκηνή στο τραπέζι μπροστά στους Σαρηγιάννηδες, που διηγήθηκα πιο πάνω, έγινε μόνο τον Ιούνιο του '92, μετά από την πρώτη κοσμική μου εμφάνιση και όχι πριν, όπως έλεγα: αυτή η θύελλα φώτισε τον ουρανό μου για μερικές εβδομάδες. «Ζω σ' έναν παράδεισο», έγραφα τότε (τον Ιούνιο του '92). «Δεν θα μπορούσα να ονειρευτώ πιο τέλεια ευτυχία, επιτέλους η μητέρα με εμπιστεύεται, με φιλάει και με αγαπά». Και πιο κάτω: «Αρκεί, Θεέ μου, αυτό να κρατήσει! Αν απογοητευτώ πάλι, αυτή τη φορά θα είναι τρομερό, πώς θα μπορέσω να μη χάσω την εμπιστοσύνη μου αν ξαναπέσω από τόσο ψηλά; είμαι τόσο ευτυχισμένη που δεν τολμώ να το πιστέψω, η μητέρα με αγαπά και με φιλάει», και έγραφα ολόκληρες σελίδες στον τόνο αυτό.»¹²¹

Σε έναν δεύτερο χρόνο, πολύ αργότερα, η Δέλτα διαβάσει τους τέσσερις τόμους και σχολιάζει στο περιθώριο. Η έκδοση των *Αναμνήσεων 1899* μαζί με τα σχόλια του περιθωρίου (σε υποσελίδες τώρα σημειώσεις) διαμορφώνει ένα ιδιαίτερο αυτοβιογραφικό κείμενο, στο πλαίσιο του οποίου συμβαίνει μια διπλή «αυτοβιογραφική πράξη». Η αφηγήτρια αυτοβιογραφείται διαβάζοντας και σχολιάζοντας παλαιότερες αυτοβιογραφικές της αφηγήσεις (ημερολογιακές καταγραφές) και, σε μεταγενέστερη χρονική στιγμή, η συγγραφέας διαβάσει το αυτοβιογραφικό της κείμενο (την αφήγηση των *Αναμνήσεων 1899*) και σχολιάζει στο περιθώριο τον προγενέστερο τρόπο ανασυγκρότησης του εαυτού της μέσα από την παλαιότερη αυθιστόρησή της. Πρόκειται για επάλληλες στρώσεις αυτοβιογραφικών διηγήσεων και αναδιηγήσεων, που θα διαρκέσουν όσο και η ζωή της. Η μικρογραφία τους θα μπορούσε να είναι αυτό το διπλό καθρέφτισμα του εαυτού της, τα πολλαπλά της είδωλα:

«[Ο] εκνευρισμός μου είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του, ενώ τον έβλεπα [τον αγαπημένο της Μ.] να γελά τρώγοντας το λουκούμι του, είχα πειστεί ότι δεν με αγαπούσε, και μου φάνηκε ότι ακόμα και ο χαιρετισμός του στο τέλος ήταν ψυχρός και τυπικός: εκείνη τη νύχτα νόμισα πως θα τρελαθώ: έγραψα δύο σελίδες από παράλογες σκέψεις και σκέφτηκα σοβαρά την αυτοκτονία.*

* Στα είκοσι χρόνια ο θάνατος φαίνεται άγλυκος. Μα δεν ήμουν ποτέ είκοσι χρόνων: όταν έγινα εγώ είκοσι, η ψυχή μου ήταν γερασμένη, κουρασμένη. Η αυτοκτονία ήταν μια ιδέα που από μικρό παιδί δεν έπαυσε να ζει μέσα μου. [Προσθήκη ελληνικά στο περιθώριο]»¹²²

Αρκετές φορές, ο μεταγενέστερος σχολιασμός ενσωματώνεται στην κυρίως αφήγηση. Η Δέλτα μπορεί να σχολιάζει το πρωτογενές αυτοβιογραφικό υλικό το οποίο επεξεργάστηκε κατά την σύνταξη των *Αναμνήσεων*, είτε αυτό αφορά εγγραφές στο αρχικό της ημερολόγιο,¹²³ είτε αυτό αφορά επιστολές της.¹²⁴ Κάποτε, ο σχολιασμός της αφηγήτριας αφορά την ίδια τη διαδικασία της σύνταξης του κειμένου.¹²⁵

Ημερολογιακές καταχωρήσεις, απομνημόνευμα (*Αναμνήσεις*), μεταγενέστερη ανάγνωση και σχολιασμός: με αυτή τη χρονική σειρά διαμορφώνεται μια επαλληλία γραφών, όπου κάθε επόμενη σχολιάζει την προηγούμενη και, κάθε φορά, το αυθιστορούμενο ή αυτοσχολιαζόμενο υποκείμενο κατοπτρίζεται στο προγενέστερο κείμενο, που ενσωματώνει στη νέα αυθιστόρηση ή που σχολιάζει στο περιθώριό της. Η διαδικασία αυτή, μέσα από την οποία προκύπτει το αυτοβιογραφικό κείμενο που εκδίδεται το 1990, καθώς και τα ποικίλα είδη κειμένων από τα οποία ανασυντίθενται οι *Αναμνήσεις*, συνδιαμορφώνουν ένα έντονα μεικτό είδος. Σε αυτό θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τη λογοτεχνική μυθοπλασία. Όχι επειδή το αυτοβιογραφικό υλικό τροφοδοτεί τις λογοτεχνικές της αφηγήσεις, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο σημείο του κεφαλαίου, με αποκορύφωμα τις *Ρωμιοπούλες*, αλλά επειδή η αυτοβιογραφική αφήγηση αποκτά

¹²¹ Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 21. Ή, σε επόμενο σημείο των *Αναμνήσεων*: «“Αλίμονο, μικρό μου ημερολόγιο”, έγραφα το βράδυ, “τι θα σου διηγηθώ ακόμα! Φεύγει για την πρωτεύουσα και λυπάμαι με όλη μου την καρδιά! Χθες ακόμα ήταν ένας ξένος, σήμερα δεν είναι πια. Φύλαξε το μυστικό μου, μικρό ημερολόγιο, αλλά φοβάμαι πως θα είναι ένα μυστικό πολύ επώδυνο αν και τόσο γλυκό...” Προαισθανόμουν ήδη πόνους και λύπες, κι όμως όλα προαναγγέλλονταν τόσο ευχάριστα, τόσο χαρούμενα!» (σσ. 43-44).

¹²² Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 145.

¹²³ Βλ., π.χ., Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 354.

¹²⁴ Βλ., π.χ., Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 368.

¹²⁵ Βλ., π.χ., Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 359.

γνωρίσματα της μυθιστορηματικής αφηγηματικής αναπαράστασης. Ακολουθεί ένα απόσπασμα στο οποίο διαβάζουμε ένα παράδειγμα μιας μάλλον «υβριδικής» μεϊξης ημερολογίου, αυτοβιογραφικής αφήγησης και μυθιστορήματος:

«Την Κυριακή ξαναήλθε, λίγο πιο νωρίς αυτή τη φορά· συνόδευα δύο επισκέπτες από τη βεράντα όταν τον είδα στον κήπο· τον φώναξα και κατέβηκα να τον υποδεχτώ. «Just in time», είπα ενώ του έδινα το χέρι, «why so late?». Μου εξήγησε ότι το τρένο είχε καθυστέρηση. «And why haven't you been out?» με ρώτησε ενώ έσφιγγε το χέρι μου και το κρατούσε στο δικό του. «Because I hoped you would come early», είπα, «I have been waiting for ever so long». Προχωρούσαμε ενώ κρατιόμασταν από το χέρι, μέσα στο ημίφως της νύχτας που έπεφτε. «You dear... I know», ψιθύρισε, «and tomorrow... at the station?» Έγνεψα ναι, θα άρχιζα τα μπάνια. Ήμασταν ευτυχισμένοι και συγκινημένοι, μόνοι οι δυο μας, με το χέρι μου πάντα μέσα στο δικό του ενώ με κοίταζε στα μάτια καθώς βάδιζε πλάι μου και δεν απέστρεφα το βλέμμα. «Your blue tie», είπα πολύ χαμηλόφωνα, «did you know I liked it?» «No dear... I never thought of it». Με λίγα λόγια δεν ήμασταν παρά δύο ερωτευμένοι, τόσο νέοι και τόσο αφελείς όσο όλοι οι ερωτευμένοι, και φλυαρούσαμε λίγο ανόητα γιατί ήμασταν πάρα πολύ συγκινημένοι για να μιλήσουμε σοβαρά. Μόλις φθάσαμε στη βεράντα τράβηξα το χέρι μου, εκείνος πήρε το καπέλο του και το μαστούνι του στην είσοδο και εγώ μπήκα στη βιβλιοθήκη. Μετά το γεύμα είπα να φέρουν το παιχνίδι με τις ντάμες και ήλθε για να παίξουμε τη δική μου ρεβάνς, αλλά έχασα πάλι· η μητέρα δεν μας κοίταζε πάρα πολύ και ο πατέρας έπαιζε ονίστ στο διπλανό δωμάτιο· στο τελευταίο γράμμα του μου είχε στείλει μικρές φωτογραφίες με τους αδελφούς, τις αδελφές του, τον πατέρα και τη μητέρα του· πολύ σιγά τον ρώτησα αν μπορούσα να τις κρατήσω και μου απάντησε πως ναι, ότι μου τις χάριζε· σήκωσα τα μάτια και συνάντησα το βλέμμα του. Ευτυχώς που ο πατέρας δεν ήταν εκεί, θα γινόταν καβγάς αν μπορούσε να δει το βλέμμα που είχαμε ανταλλάξει!»¹²⁶

Το στιγμιότυπο παρουσιάζει ενδιαφέρον και για την εικόνα που μας δίνει, της κοσμικής, πολύγλωσσης (θυμίζω ότι η πρωτότυπη αφήγηση είναι γραμμένη στα γαλλικά, ενώ οι διάλογοι με τον Μαυροκορδάτο διεξάγονται στην αγγλική γλώσσα) μεγαλοαστικής Αλεξάνδρειας των ευρωπαϊών αποικιοκρατών, στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Ως προς το «μεικτό» είδος αυτοβιογραφίας που διαμορφώνεται, κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει το ημερολόγιο, στο οποίο στηρίζεται η αυθιστόρηση. Η συγγραφή, μάλιστα, του ημερολογίου θεματοποιείται στην αυτοβιογραφία. Το ημερολόγιο της νεαρής Πηνελόπης γίνεται θέμα συζήτησής της με τον Αντώνιο Μαυροκορδάτο,¹²⁷ ενώ και η αφηγήτρια αναφέρεται σε αυτό και αντιγράφει αυτολεξεί ορισμένες εγγραφές του.¹²⁸ Ανάλογα, και η μυθιστορηματική ανάγνωση της αυτοβιογραφικής αφήγησης γίνεται θέμα του κειμένου, όταν αποτυπώνονται στιγμές αναστοχασμού και (αυτο-)κριτικής:

«Όταν ξαναμιλώ για όλα αυτά τώρα, μου φαίνονται απίστευτα! Ένα ρομάντζο, στη δική μου ζωή! Θα ήταν για γέλια αν δεν ήταν όλα τόσο θλιβερά! Μετά από τόσα χρόνια που πέρασαν ξαναμιλώ για κείνη την εποχή σαν να ήταν η ιστορία κάποιας άλλης, ένα παλιό παραμύθι, που το διάβασα κάπου, πριν από πολύ καιρό, ένα παραμύθι που έχει διαβάσει κανείς πάρα πολύ πολλές φορές, το έχει μάθει απ' έξω και του φέρνει αναγούλα! Κάθε κίνηση, κάθε λέξη, κάθε βλέμμα έχουν αποτυπωθεί στη μνήμη μου, τα ξαναβρίσκω με το περίγραμμά τους τόσο καθαρά χαραγμένο μέσα μου όσο τις πρώτες μέρες· ακόμα και τον τόνο της φωνής θυμάμαι! αλλά είναι σαν ένα σχέδιο που το περίγραμμά του έχει μείνει καθαρό και που έχει χάσει τη ζωή και την κίνησή του· όλες αυτές οι ενθυμήσεις παραμένουν καθαρές, αλλά χωρίς το νόημα που είχαν άλλοτε· προσπαθώ να γράψω τα αισθήματά μου εκείνης της εποχής σαν τα αισθήματα ενός προσώπου το οποίο παρατηρώ να ζει, αλλά τίποτε δε

¹²⁶ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 185-186.

¹²⁷ Βλ. Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 188-191.

¹²⁸ Παράδειγμα: «Η ζωή μου γινόταν όλο και πιο δύσκολη, ο πατέρας δεν ήταν πιο μαλακός απέναντί μου μπροστά στη μητέρα· εκείνη μου μιλούσε συνεχώς για γάμο με κάποιον καλό γαμπρό που αναζητούσε· και τη νύχτα στην κάμαρά μου, αφηνόμουν στην απέραντη απελπισία μου. “Είμαι εντελώς άρρωστη”, έγραφα στις 5 Φεβρουαρίου, “φώναξαν το γιατρό, με βρήκε τόσο αδύνατη ώστε θύμωσε και με μάλωσε. Αισθανόμουν τόσο άσχημα ώστε μόλις που τον άκουγα· το κεφάλι μου ήταν σαν άδειο και τα αυτιά μου με τρέλαιναν από το βούισμα. Η μητέρα ήταν κάτω, με τις κυρίες του φιλανθρωπικού συλλόγου, η αδελφή μου ήταν μαζί μου, φαινόταν θλιμμένη και καταβεβλημένη.” “Υπάρχουν στιγμές όπου δεν μπορώ να σκέφτομαι.” Την επομένη η μητέρα μου είπε με θυμωμένο ύφος ότι ο γιατρός με είχε βρει σοβαρά άρρωστη και την είχε συμβουλεύσει να με παντρέψει, “και του απάντησα ότι ποτέ στη ζωή μου δεν θα υποχωρήσω, ότι θα προτιμούσα να σε δω στο φέρετρό σου”. Με μάλωσε γιατί θέλησα να βάλω ακόμα και το γιατρό ανάμεσα σε κείνη και σε μένα· δεν άνοιξα το στόμα· δεν είχα ποτέ πει λέξη στο γιατρό, δεν άξιζα τις κατηγορίες της, και δεν θέλησα να δώσω εξηγήσεις» (σσ. 266-267).

νοείται πια, τίποτε δε ζει· πώς μπορεί κανείς να αλλάξει σε τέτοιο σημείο, είναι ένα πρόβλημα... Δίστασα για καιρό, για πολύ καιρό, πριν τολμήσω να ξαναοίξω αυτές τις σελίδες του ημερολογίου μου, κλεισμένες εδώ και πολλά χρόνια, φοβόμουν να ξαναζήσω αυτή την περασμένη και θαμμένη ζωή, δεν τολμούσα να την ξανασκεφτώ· αλλά από τη στιγμή που το αποφάσισα, κατάλαβα ότι ήταν ακόμα πιο νεκρή απ' όσο νόμιζα! το μόνο συναίσθημα που ζυπνούσε μέσα μου ήταν μια τεράστια έκπληξη, «Εγώ, εγώ, υπέφερα έτσι! Αγάπησα, εγώ, τόσο πολύ;» Ύστερα με έπιασε αηδία, σταμάτησα να γράφω αυτό το κείμενο για μήνες και χρόνια· ύστερα ακόμα και η αηδία έσβησε, όπως σβήνουν όλα, και συνέχισα να γράφω. Και καθώς ξαναμιλώ τώρα γι' αυτά, μιλώ πολύ ήρεμα, χωρίς πίκρα, χωρίς θλίψη, σχεδόν χωρίς αηδία... Είναι η ιστορία ενός νεκρού που διηγούμαι, προσπαθώ να την διηγηθώ με όση γίνεται περισσότερη αλήθεια, αυτό είναι όλο. Δεν με συγκινεί πια, δεν μου προκαλεί καμία σκέψη, μου είναι τόσο αδιάφορη!»¹²⁹

Όλα τα ημερολόγια στα οποία στηρίχτηκε η αφήγηση των *Αναμνήσεων* η Δέλτα τα καταστρέφει το 1904. Διασώζεται μόνο το τελευταίο, στο οποίο συνεχίζει στο εξής να γράφει, αλλά και αυτό καταστρέφεται από την ίδια το 1908. Νωρίτερα όμως (και πάντως μέχρι και το 1906), η Δέλτα στέλνει τα ημερολόγια της στον Ίωνα Δραγούμη. Έχει προηγηθεί, τον Ιούλιο του 1905, η γνωριμία τους και έχει εκδηλωθεί ο τραγικός τους έρωτας. Ο Δραγούμης κρατά για αρκετό χρονικό διάστημα τα ημερολόγια που του έχει εμπιστευτεί η αγαπημένη του Πηνελόπη, τα διαβάζει, υπογραμμίζει και σχολιάζει στο περιθώριό τους. Πριν τα επιστρέψει στη Δέλτα, ύστερα από δική της αίτηση, προς το τέλος του 1906, αντιγράφει στο δικό του ημερολόγιο ένα μέρος του δικού της. Το αντιγραμμένο ημερολόγιο της Δέλτα εκτείνεται σε 38 σελίδες του ημερολογίου του Δραγούμη. Η Δέλτα κατέστρεψε τα δικά της ημερολόγια, αλλά διασώθηκαν οι 38 σελίδες της αντιγραφής, τις οποίες, μετά τη δολοφονία του Ίωνα (1920), ο αδελφός του Φίλιππος απέστειλε στη Δέλτα. Από την επικοινωνία Πηνελόπης Δέλτα και Φίλιππου Δραγούμη γνωρίζουμε ότι η Δέλτα εμπιστεύτηκε στον Ίωνα και τα τέσσερα αυτόγραφα τετράδια των *Αναμνήσεων* 1899. Δεν γνωρίζουμε πότε, αλλά σίγουρα μετά τη δολοφονία του, ίσως το 1927 ή αργότερα, ο Φίλιππος Δραγούμης επέστρεψε τα τετράδια στη Δέλτα. Στο μεταξύ η Δέλτα είχε αρχίσει να καταγράφει την προσωπική της ιστορία με τον Ίωνα. Θα πρέπει, λοιπόν, υποθέτει ο Παύλος Ζάννας, να έγραψε τότε την ελληνική προσθήκη στο τέλος της αυτοβιογραφικής αφήγησης του τέταρτου τετραδίου, προκειμένου να συνδέσει το σημείο τερματισμού της αφήγησης των *Αναμνήσεων* στα 1899 με το έτος 1905 και τη μοιραία γνωριμία της με τον Ίωνα. Γιατί το συμπλήρωμα στην αφήγηση καλύπτει αυτό ακριβώς το μεσοδιάστημα, δίνοντας έμφαση στον πληκτικό οικογενειακό βίο μέχρι τη συνταρακτική γνωριμία με τον Δραγούμη. Η συλλογιστική, τα τεκμήρια και τα επιχειρήματα που ανασυνθέτουν την ιστορία σύνθεσης των *Αναμνήσεων* 1899, δίνονται αναλυτικά και εμπεριστατωμένα από τον Παύλο Ζάννα στον «Πρόλογο» της έκδοσης.¹³⁰ Παρατίθεται εδώ η έναρξη των *Αναμνήσεων* 1899, ως ένα ικανό δείγμα της σημασίας που η Δέλτα, ως άνθρωπος και ως συγγραφέας, έδωσε στα ποικίλα αυτοβιογραφικά της κείμενα και τα οποία συνδέουν τόσο άρρηκτα τη ζωή και τη γραφή.

«Αλεξάνδρεια, 24 Μαρτίου 1899

Αρχίζω σήμερα αυτό το τετράδιο όπου θέλω να γράψω όλες τις ενθυμήσεις μου, ξεκινώντας από τα πρώτα παιδικά μου χρόνια, όχι μόνο για να κάνω το κέφι μου ούτε για να περνά τον καιρό μου· το κάνω κυρίως για τις δύο κόρες μου, μικρές σήμερα, που όμως θα γίνουν μια μέρα, αν θέλει ο θεός, κοπέλες, σύζυγοι και μητέρες· θέλω αυτό το τετράδιο να μου χρησιμεύσει για να τις καθοδηγώ αργότερα στη ζωή, γιατί ξεχνά κανείς όταν γερνά και δε δίνει πια καμία σημασία σε γεγονότα που ωστόσο θα το άξιζαν πολύ· και για να μην ξεχάσω ούτε εγώ, για να μην αντιμετωπίσω στο μέλλον με ελαφρότητα ό,τι θεωρώ πάντα πολύ σημαντικό και ό,τι με έκανε τόσο να υποφέρω, παίρνω σήμερα την απόφαση να διηγηθώ όσο θυμάμαι ακόμη, με κάθε λεπτομέρεια, όλη την παιδική ζωή μου και προπαντός τη νεανική. Αν με τον τρόπο αυτό συντελέσω αργότερα στην ευτυχία των κοριτσιών μου, τότε δεν θα έχω χάσει τον καιρό μου· προσφέρω λοιπόν στη μικρή μου Σοφία και στο μαρό μου τη Βιργινία-Αλεξάνδρα αυτές τις ενθυμήσεις, και αν κάποτε τις διαβάσουν, μαζεμένες όπως μου έρχονται, τουλάχιστον ας τους χρησιμεύσουν για μάθημα και ας τις βοηθήσουν να βαδίσουν σωστά στη ζωή. Τις θέλω τίμιες και καλές, αλλά θέλω να είναι και ευτυχισμένες· γι' αυτό αρχίζω σήμερα αυτό το τετράδιο· και αν αργότερα τους λείπω, θέλω να ξέρουν ότι επιθυμία μου ήταν να γίνουν γυναίκες δυνατές και τίμιες, που να ξέρουν τι θέλουν και να το θέλουν σωστά. Θέλω κάποτε να διαλέξουν τη ζωή που θα τους ταιριάζει, δηλαδή να παντρευτούν σύμφωνα με τη δική τους προτίμηση. Και η εντονότερη επιθυμία μου είναι να μην αφήσουν να τις επηρεάσει κανένας στην

¹²⁹ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 200-201.

¹³⁰ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 11-18. Η αρχή του «Προλόγου» γράφτηκε από τον Παύλο Ζάννα, αλλά συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από τον Αλέξανδρο Ζάννα, γιατί μεσολάβησε ο θάνατος του πρώτου.

εκλογή του συζύγου τους. Τις θέλω πάνω απ' όλα τίμιες! και τους εύχομαι να μη χρειαστεί ποτέ να πουν ψέματα ή να υποκριθούν. Είναι η προϋπόθεση αν θέλει κανείς να ευτυχήσει.

Μην ερωτευθείτε παιδιά μου! αν όμως ερωτευθείτε, να μείνετε πιστές στον έρωτά σας. Και προσπαθήστε τον έρωτα αυτό να τον τοποθετήσετε σωστά.

Όσο πίσω μπορώ να θυμηθώ, ξαναβλέπω τον εαυτό μου παιδί, τριών χρονών περίπου, μικροκαμωμένο, αδύνατο, γλωμό, ασθενικό και πάντα έτοιμο να βάλει τα κλάματα. Ήμουν τρίτη πριν από μένα ήταν η αδελφή μου η Αλεξάνδρα και ο αδελφός μου ο Αντώνης· εγώ γεννήθηκα το 1874· μετά από μένα ακολουθούσαν ένας μικρός αδελφός, ο Κωνσταντίνος, που πέθανε δεκαοκτώ μηνών, έπειτα ο Αλέξανδρος, και τέλος, εννέα χρόνια μετά από μένα, η Αργίνη.»¹³¹

Αυτό είναι το σημείο εκκίνησης της αφήγησης. Σκοπός συγγραφής του κειμένου, εκτός από την καταφυγή της Δέλτα στις ανιαρές στιγμές του έγγαμου βίου («όχι μόνο για να κάνω το κέφι μου, ούτε για να περνάω τον καιρό μου»), είναι η διαφύλαξη μιας μνήμης και μιας εγγήγορης που θα διασφαλίσουν, όσο αυτό είναι δυνατό, τη διαμόρφωση ανεξάρτητης, ειλικρινούς και ελεύθερης προσωπικότητας στις δύο της κόρες (το 1899 ήταν γεννημένες οι δυο πρώτες κόρες της). Η διατύπωση μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η Πηνελόπη αναζητά για τις κόρες της αυτό που στερήθηκε η ίδια.¹³² Όπως και στο δημοσιευμένο από την ίδια λογοτεχνικό της έργο, η συγγραφέας-αφηγήτρια της αυτοβιογραφίας αναλαμβάνει ρόλο συγγραφέως-μητέρας με στόχους ανάλογους. Αλλά, ως κείμενο αυθιστόρησης, δεν παύει να ενέχει και τον σκοπό της καταστατικής του αρχής, να μείνει στον μέλλοντα αναγνώστη η μνήμη και το βίωμα του αυθιστορούμενου υποκειμένου. Το δηλώνει η Δέλτα με την αφιέρωση που προστίθεται μεταγενέστερα στο χειρόγραφο: «Αυτή η σειρά των τεσσάρων τόμων είναι για σένα, Βίργω μου. Κακογραμμένα και σαχλά όσο και να φαίνονται, είναι όμως documents humains. Μην τα περιφρονήσεις και κράτησέ τα».¹³³

Από την αρχική αυτή τοποθέτηση διαφαίνεται η συνείδηση που ως γυναίκα θα διαμορφώσει στην πορεία της ζωής της η Δέλτα, αυτή την ατομική συνείδηση που θα ανασυγκροτηθεί μέσα από τα ποικίλα αυτοβιογραφικά της κείμενα. Διεκδικεί την ελευθερία της γυναίκας (όπως καθρεφτίζεται στο αίτημα για τη διάπλαση των παιδιών της), αλλά μέσα στα αποδεκτά για την πατριαρχία όρια της έμφυλης αποστολής της: «θα γίνουν μια μέρα κοπέλες, σύζυγοι και μητέρες». Τα όποια τεκμήρια της σχέσης που, αργότερα, στην κρίσιμη για τις φεμινιστικές διεκδικήσεις περίοδο του Μεσοπολέμου, αναπτύσσει η Πηνελόπη και οι κόρες της με τις γυναικείες συλλογικότητες, μας βεβαιώνουν για μια διακριτική (πολιτική) τοποθέτησή της στην εκδοχή του αστικού φιλελεύθερου φεμινιστικού κινήματος.¹³⁴

Με τρόπο που θυμίζει ανάλογες σκέψεις και εμπειρίες της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, η Δέλτα αντιλαμβάνεται σταδιακά την απόστασή της από τη νοοτροπία και τον τρόπο σκέψης της μητέρα της («εξάλλου η μητέρα δεν είχε κάνει σοβαρές σπουδές, στην εποχή της, στη Χίο όπου μεγάλωσε, δεν τις συνήθιζαν, γι' αυτό θεωρούσε τη μελέτη μάλλον επιζήμια, παρά ωφέλιμη για τη γυναίκα»· σ. 12) και συνειδητοποιεί την ατομικότητά της μέσω της μετ' εμποδίων πλήρωσης της επιθυμίας της για μόρφωση: «Από τα δεκαπέντε μου στρώθηκα στη μελέτη, με πάθος σηκώνομουν στις τέσσερις το πρωί και μελετούσα με το κερί, έλεγα καληνύχτα στις εννέα με το πρόσχημα ότι ήμουν κουρασμένη, κι έπειτα, μόλις βρισκόμουν μόνη στην κάμαρά μου, μελετούσα ως τα μεσάνυχτα στο λίγο φως ενός μικρού κλεφτοφάναρα, που χρησιμοποιούσα από φόβο μήπως έλθει ξαφνικά η μητέρα» (7).

Η ανασυγκρότηση της ταυτότητας της νεαρής Πηνελόπης στο αυτοβιογραφικό κείμενο της Δέλτα περιλαμβάνει μια πράξη και διαδικασία αντίστασης ενάντια στον περιορισμό της ελευθερίας της, αντίδρασης και διαμαρτυρίας, διεκδίκησης μιας οδού διαφυγής, αλλά και ξεσπάσματος πέρα από τα όρια της συγκρατημένης λογικής. Τον ρόλο αυτόν αναλαμβάνουν περισσότερο οι επιστολές, που διαθέτουν έναν πρακτικό και άμεσο χαρακτήρα επικοινωνίας και συντάσσονται και αποστέλλονται στον αποδέκτη τους για να διαβεβαιώσουν για την πίστη της νεαρής τους συντάκτριας στον έρωτά της ή να διατρανώσουν την

¹³¹ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 3-4.

¹³² Θα γίνει σαφέστερο σε ένα επόμενο σημείο της αφήγησης: «Ήταν από εκείνες τις ανοησίες που όλοι οι ερωτευμένοι λένε, αλλά άμαθη καθώς ήμουν σε ό,τι είχε σχέση με τον έρωτα, μου φαινόταν σαν ένα εκπληκτικό συναίσθημα που εκείνος πρώτος είχε εφεύρει, και αφηνόμουν στη γλύκα του έρωτα ενώ τον φανταζόμουν σαν υπεράνθρωπη ύπαρξη. Φαντασία ενός κοριτσιού που αγνοούσε τον κόσμο και τις ασχήμιες του, γιατί είχε τραφεί με ιδεώδη και συναισθηματισμούς... Θα φροντίσω οι κόρες μου να μην ονειροβατούν, θέλω να είναι γυναίκες που δεν περιμένουν να βρουν το ιδεώδες σ' αυτόν τον κόσμο. Θέλω να ξέρουν τον κόσμο έτσι όπως είναι, ψεύτικος, πεζός, πρακτικός. Το όνειρο δεν ωφελεί σε τίποτε, και πλήρωσα με το παραπάνω για να θέλω να απαλλάξω τα παιδιά μου από τον πόνο των ψευδαισθήσεων» (σ. 165). Βλ. και Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 310, 319, 386 & 408.

¹³³ Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 3.

¹³⁴ Βασιλειάδης 2010.

αγανάκτησή της για τα εμπόδια των γονέων στην προσδοκώμενη γαμήλια κατάληξη. Η επιστολική αυτή δραστηριότητα της Δέλτα και η ενσωμάτωσή της στο σώμα των αυτοβιογραφικών κειμένων θυμίζει την επιστολογραφία της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, της οποίας αντίγραφα επιστολών είδαμε να παρατίθενται στην *Αυτοβιογραφία* της. Τα συμφραζόμενα όμως είναι πολύ διαφορετικά. Εκείνη επιδίωκε να πείσει τα άρρενα μέλη της οικογένειάς της για την αποφυγή του γάμου, ενώ η Δέλτα απευθύνεται στον αγαπημένο της προσδοκώντας τον γάμο. Και για τις δύο, όμως, το γράνιμο είναι ένας τρόπος να εκφράσουν την επιθυμία τους αντιδρώντας στην οικογενειακή αναστολή της ελευθερίας τους:

«Σηκωθήκαμε επιτέλους από το τραπέζι και ανέβηκα στο δωμάτιό μου. Πήρα την πένα μου και χαρτί, και χωρίς να σκεφτώ ούτε τι έκανα ούτε σε ποιον τα έλεγα, έγραφα ώρες ολόκληρες, αφήνοντας να ξεσπάσει στο χαρτί όλη η πίκρα που είχε μαζευτεί στην καρδιά μου, ενώ ορκιζόμουν ότι παρά τη θέλησή τους, και ενάντια σε όλους, θα γινόμουν γυναίκα του, και μεγάλωνε ο έρωτάς μου για κείνον κι όλη η κακία που είχε ξεσπάσει στην καρδιά μου από τη σκληρότητα της μητέρας μου. Έγραφα, έγραφα τρελά πράγματα! δύο μέρες απελπισίας μού είχαν προκαλέσει τόση έξαψη, ώστε δεν μπορούσα να ελέγξω ούτε τα λόγια, ούτε τις σκέψεις μου. «Σας κατηγορούν ότι είσαστε προικοθήρας, ότι θέλετε το χρυσάφι του πατέρα μου, και το μυαλό μου φεύγει! νιώθω να τρελαίνομαι».¹³⁵»

6.4 Συμπεράσματα - ανακεφαλαίωση

Συνεξετάζοντας τα αυτοβιογραφικά κείμενα των τριών γυναικών συγγραφέων που παρουσιάστηκαν σε αυτό το κεφάλαιο θα μπορούσαμε, καταρχάς, να εντοπίσουμε ορισμένα βασικά κοινά τους γνωρίσματα, τα οποία αναφέρονται στις εξωτερικές συνθήκες συγγραφής των κειμένων και έκδοσής τους.

Πρώτα απ' όλα, τα κείμενα των Μουτζάν-Μαρτινέγκου και Στούρτζα έχουν μια χρονική εγγύτητα, τόσο ως προς τον χρόνο συγγραφής τους, όσο και ως προς τον χρόνο της πρώτης τους έκδοσης. Συμπτωματικά, γράφονται στη δεκαετία του 1820 και κυκλοφορούν περίπου μια πενηνταετία μετά, στη δεκαετία του 1880.¹³⁶ Ας σημειωθεί ότι, ειδικά για τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα, η συγγραφέας τους είχε αφήσει εντολή στους κληρονόμους της να δημοσιευτούν πενήντα χρόνια μετά τον θάνατό της.¹³⁷ Και στις τρεις περιπτώσεις, η πρώτη έκδοση απέχει μεγάλο χρονικό διάστημα από τη χρονική στιγμή ολοκλήρωσης της συγγραφής. Οι οψίτυπες εκδόσεις απαντώνται συχνά όταν αφορούν αυτοβιογραφικά κείμενα, επειδή, τις περισσότερες φορές, το περιεχόμενό τους είναι ιδιωτικό και ενδέχεται να εκθέτει πρόσωπα της αφήγησης. Γι' αυτό και η δημοσιοποίησή τους μπορεί να καθυστερεί, από τον δισταγμό του συγγραφέα ή του επιφορτισμένου με την ευθύνη της έκδοσης κληρονόμου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το φαινόμενο του μεγάλου ετεροχρονισμού μεταξύ συγγραφής και πρώτης έκδοσης εντείνεται όταν πρόκειται για γυναίκες συγγραφείς, ή ότι η λογοκριτική παρέμβαση είναι εντονότερη ενόψει της δημοσίευσης, όπως συνέβη στην *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Πάντως, και στις τρεις περιπτώσεις, η πρώτη έκδοση αναλαμβάνεται από έναν συγγενή κληρονόμο της εντολής ή της ηθικής υποχρέωσης δημοσιοποίησης του κειμένου. Ας θυμηθούμε: ο γιος της Μαρτινέγκου, η ανιψιά της Στούρτζα, ο εγγονός και ο δισέγγονος της Δέλτα.

Θα μπορούσαμε, όμως, να εντοπίσουμε και σημεία αναφορικά με το περιεχόμενο, τη γλώσσα και το ύφος στα οποία συγκλίνουν τα αυτοβιογραφικά κείμενα των γυναικών αυτών. Τα επισημαίνουμε συνοπτικά, ανακεφαλαιώνοντας με τον τρόπο αυτόν όσα αναλυτικά παρουσιάστηκαν στην επιμέρους εξέταση και τον σχολιασμό των τριών αυτοβιογραφικών κειμένων σε αυτό το κεφάλαιο:

- Η αυθιστόρηση περιλαμβάνει, με έναν ορισμένο τρόπο και σε έναν ορισμένο βαθμό κάθε φορά, την αυτοσυνειδησία (κάποτε παρακολουθεί σταδιακά τη διαδικασία ωρίμανσης) του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου ως προς την έμφυλη ιδιότητά του. Με την αφηγηματική πράξη ανασυγκροτείται το υποκείμενο στη βάση μιας ατομικής συνείδησης της γυναίκας.

- Η συγκρότηση της ατομικής συνείδησης περιλαμβάνει ή προϋποθέτει τη συλλογικότερη συνείδηση για την ευρύτερη κατηγορία του φύλου. Στα αυτοβιογραφικά τους κείμενα αποτυπώνεται η αντίληψη της ένταξης των συγγραφέων-αφηγητριών-πρωταγωνιστριών τους στο συλλογικό υποκείμενο των γυναικών.

- Στο πλαίσιο της παραπάνω αυτοσυνειδησίας θα πρέπει να δούμε και την ιδιαίτερη σχέση που αναπτύσσεται με τις ομόφυλες προγόνους και επιγόνους, κυρίως με τη μητέρα και την κόρη ή τις κόρες της

¹³⁵ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 203-204· βλ. και σ. 341.

¹³⁶ Denisi 2005, σ. 259.

¹³⁷ Κούκκου 1997, σ. 92.

συγγραφέως-αφηγήτριας-πρωταγωνίστριας. Η αυτοβιογραφική αφήγηση αναθεωρεί τη σχέση αυτή, με τις όποιες εκδοχές της, συνύπαρξης ή σύγκρουσης, διαδοχής ή ρήξης, ως μέρος της συγκρότησης του αυθιστορούμενου υποκειμένου.

- Η συγγραφή αυτοβιογραφικών κειμένων, ενός καθιερωμένου γραμματειακού είδους για την έκφραση του δημόσιου λόγου των ανδρών, από γυναίκες συγγραφείς, δημιουργεί μια κατάσταση ανισορροπίας, υπονόμευσης ή, έστω, αναθεώρησης της κανονικότητας του είδους. Με την πράξη της συγγραφής οι γυναίκες απομνημονευματογράφοι/αυτοβιογράφοι διεκδικούν την έξοδό τους στον λόγο και τη δράση της δημόσιας σφαίρας. Καθιστούν ορατή τη σύνδεσή τους με το εθνικό αφήγημα και διεκδικούν ένα μερίδιο συμβολής στη διαμόρφωσή του, με τα τεκμήρια των δικών τους αυτοβιογραφικών κειμένων (κάτι που είναι εμφανές στη ζωή και στη γραφή της Στούρτζα και της Δέλτα).

- Παράλληλα, η αυτοβιογραφική ανασυγκρότηση του γυναικείου υποκειμένου είναι άβολη μέσα στα παραδεδομένα σχήματα αυτοβιογράφησης των ανδρών και έτσι οι γυναίκες συγγραφείς διαμορφώνουν μεικτούς τύπους κειμένων εμπλουτίζοντας με έναν αυτοβιογραφικό υβριδικό λόγο την παράδοση του είδους. Αναμνήσεις, ημερολόγια, σημειώματα, σχόλια στο περιθώριο, επιστολές κ.λπ., διαφορετικοί τρόποι έκφρασης, ποικίλες αφηγηματικές πρακτικές, συγκαλούνται σε ένα κείμενο ή σε ένα αρχείο για να συγκροτήσουν από κοινού το αυθιστορούμενο υποκείμενο. Η περίπτωση της Δέλτα είναι το χαρακτηριστικό παράδειγμα, αλλά και οι ενδείξεις που διαθέτουμε για το –ακατάγραφο ακόμη και αδημοσίευτο– αρχείο της οικογένειας Στούρτζα δείχνει ότι μπορούμε να αναμένουμε στο μέλλον, και σε αυτή την περίπτωση, ένα παρόμοιο παράδειγμα.

- Η σύνδεση ιστορικής πραγματικότητας και αφηγηματικής μυθοπλασίας, ζωής και αφήγησης, είναι καταστατική αρχή στην περίπτωση του αυτοβιογραφικού είδους. Ειδικά, όμως, στις περιπτώσεις των τριών αυτοβιογραφικών κειμένων γυναικών που εξετάσαμε στο κεφάλαιο αυτό, το αυτοβιογραφικό κείμενο αποκτά μια εντονότερη σωματικότητα, η συγγραφή καθίσταται ζήτημα ζωής: μυθοπλασία και αυτοβιογραφία διαμορφώνουν ένα συνεχές της δημιουργικής έκφρασης των γυναικών συγγραφέων τους, όπου, τόσο η λογοτεχνία που γράφουν όσο και ο λόγος περί εαυτού, υπηρετούν την ίδια ανάγκη διεκδίκησης μεριδίου ανεξάρτητης συμμετοχής στη ζωή, στη γραφή, στην ιστορία:

«[Κ]αι σεις, μαύρα μου συγγράμματα, 'που σας αγαπούσα και ήθελα το καλόν σας, ό,τι λογής μία αγαπητή μητέρα το θέλει εις τα τέκνα της, έχετε κλεισμένα εδώ μέσα 'που σας έχω, να χορτάσητε την κοιλίαν των σαράκων, ή έχει κανένα καιρόν ο αδελφός μου να σας ευγάλη και να σας δώση εις τους δούλους του διά να σας ξεσχίζουν, και να μεταχειρίζονται τα μέλη σας εις τας χρείας του μαγειρείου; Εγώ αποθνήσκω, αλλά πόσον ο θάνατός μου ήθελε με λυπεί ολιγώτερον ανίσως ημπορούσα να σας παραδώσω εις κανένα σπουδαίον, εις κανένα 'που να τιμά, και όχι να καταφρονή τα γεννήματα της αγχινοίας! Τοιούτους συλλογισμούς επήγαινα στρέφωντας διά του νοός μου, σπόταν έρχεται ένας στοχασμός και μου λέγει: «Ο άνθρωπος πρέπει να μεταχειρίζεται κάθε μέσον διά να φυλάττη την ζωήν του την ιδίαν»»¹³⁸

¹³⁸ Αθανασόπουλος 1997, σ. 161.

Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ

- Δέλτα Σ., Πηνελόπη (1957), *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940*, επιμέλεια Ξενοφών Λευκοπαρίδης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Δέλτα Σ., Πηνελόπη (1990), *Αναμνήσεις 1899*, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας & Αλ. Π. Ζάννας, μετάφραση από το γαλλικό πρωτότυπο Βούλα Λούβρου, Αθήνα: Ερμής.
- Κούκκου, Ελένη (1997), *Ιωάννης Καποδίστριας – Ρωζάνδρα Στούρτζα. Μια ανεκπλήρωτη αγάπη*, Ιστορική βιογραφία, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας (3η έκδ.).
- Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ελισάβετ (1956), *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή-ιστορικές σημειώσεις Κ. Πορφύρης [= Πορφύρης Κονίδης], Αθήνα: Διγενής.
- Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου (1965), πρόλογος-εισαγωγή-σημειώσεις Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, Αθήνα: [χ.έ.ο.].
- Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ελισάβετ (1997), *Αυτοβιογραφία*, Εισαγωγή-φιλολογική επιμέλεια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Στούρτζα, Ρωζάνδρα (2006), *Απομνημονεύματα*, μετάφραση Μαρία Τσάτσου, πρόλογος-σημειώσεις Κώστας Χατζηαντωνίου, γενική επιμέλεια Κ. Ι. Μπελέζος, Αθήνα: Ιδεόγραμμα.

ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αθανασόπουλος, Βαγγέλης (1997), «Το “αμαθήτευτον μάθημα” μιας ζωής (Η συντομευμένη ζωή και η περικομμένη Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου)», στο Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*, Αθήνα: Ωκεανίδα, σσ. 9-73.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2005), «Η Αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου: οι ρωγμές της σιωπής και οι πολλαπλές διαστάσεις του κόσμου», *Τα Ιστορικά*, τχ. 43, σσ. 397-420.
- Βασιλειάδης, Βασίλης (2010), «Ρητές και λανθάνουσες συγγραφικές προθέσεις στο έργο της Π. Σ. Δέλτα», στο Μαρία Φραγκή (επιμ.), *Ο Ελληνισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ιστορικότητα, βιογραφία, μυθοπλασία και γλώσσα στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα*, Πρακτικά Α΄ διεθνούς συνεδρίου ελληνικού πολιτισμού στην Αίγυπτο, Αλεξάνδρεια-Κάιρο (7-9 Απριλίου 2009), *Πάπυροι*, τχ. 6-7 (Φεβρουάριος-Ιούνιος), σσ. 72-90.
- Δεληβοριά, Γιάννα (2008), «Προ-λέγοντας το παρελθόν: Προμετωπίδες, πρόλογοι, προοίμια, εισαγωγές σε αυτοβιογραφικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα», *Κονδυλοφόρος*, τχ. 7, σσ. 67-96.
- Δημαράς, Αλέξης (2006), «Πηνελόπη Δέλτα και εκπαιδευτικός δημοτικισμός: Η περίπτωση των αναγνωστικών (1913-1918)», στο Αλ. Π. Ζάννας (εισαγωγή-επιμέλεια), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 147-179.
- Ζάννας Π., Αλέξανδρος (εισαγωγή-επιμέλεια) (2006), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Ζάννας Π., Αλέξανδρος (2014), «Η Πηνελόπη Δέλτα και οι Ρωμοπούλες», *The Books' Journal*, τχ. 50 (Δεκέμβριος), σσ. 52-55.
- Ζάννας Α., Παύλος & Αλέξανδρος Π. Ζάννας (1990), Πρόλογος-Αναμνήσεις 1899 στο Πηνελόπης Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας & Αλ. Π. Ζάννας, μετάφραση από το γαλλικό πρωτότυπο Βούλα Λούβρου, Αθήνα: Ερμής, σσ. 11*-22*.
- Καλογεράς Δ., Γιώργος (1993), «Εκδόσεις και Ερμηνείες μιας Ζωής: Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου», *Γράμμα/Gramma*, τχ. 1, σσ. 63-85 (διαδικτυακή πρόσβαση: <http://www.enl.auth.gr/gramma/>).

- Λευκοπαρίδης, Ξενοφών (1957), «Πρόλογος» στο *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940*, επιμέλεια Ξενοφών Λευκοπαρίδης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 5-16.
- Μέντη, Δώρα (1999/2000), «Η γυναικεία λογοτεχνική παρουσία στα Επτάνησα τον 19^ο αιώνα», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 13, σσ. 82-99.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα & Ελεγμίτου, Ελένη (1987), *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (διαδικτυακή πρόσβαση: http://www.iaen.gr/i_ekpaidefsi_eis_ta_tou_oikou_kai_ta_ginaikeia_kathikonta.html)
- Μπουμπουλίδης Κ., Φαίδων (1965), «Εισαγωγή» στο *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου*, Αθήνα: [χ.έ.ο.], σσ. ι'-κε'.
- Ντενίση, Σοφία (2014), *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού – Ρομαντισμού*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Πασχαλίδης, Γρηγόρης (1993), *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη.
- Πετροπούλου, Ιωάννα (2014), «“Σαν ελευθερωθούν οι ελληνικές ψυχές και συνειδήσεις...”», *The Books' Journal*, τχ. 50 (Δεκέμβριος), σσ. 56-59.
- Πορφύρης, Κ. (1956), «Εισαγωγή» στο Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή-ιστορικές σημειώσεις Κ. Πορφύρης [= Πορφύρης Κονίδης], Αθήνα: Διγενής, σσ. 7-22.
- Πούγχερ, Βάλτερ (2001), *Γυναικεία δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης. Μητιώ Σακελλαρίου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καϊρη. Χειραφέτηση και αλληλεγγύη των γυναικών στο ηθικοδιδασκτικό και επαναστατικό δράμα*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσας.
- Ριζάκη, Ειρήνη (2007), *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Κατάρτι.
- Τζημούλα, Δέσποινα (2010), «Ταυτότητα και υποκειμενικότητα στο έργο της Π. Σ. Δέλτα», στο Μαρία Φραγκή (επιμ.), *Ο Ελληνισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ιστορικότητα, βιογραφία, μυθοπλασία και γλώσσα στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα*, Πρακτικά Α' διεθνούς συνεδρίου ελληνικού πολιτισμού στην Αίγυπτο, Αλεξάνδρεια-Κάιρο (7-9 Απριλίου 2009), *Πάπυροι*, τχ. 6-7 (Φεβρουάριος-Ιούνιος), σσ. 57-71.
- Χατζηαντωνίου, Κώστας (2006), «Πρόλογος» στο Ρωξάνδρας Στούρτζα, *Απομνημονεύματα*, μετάφραση Μαρία Τσάτσου, πρόλογος-σημειώσεις Κώστας Χατζηαντωνίου, γενική επιμέλεια Κ. Ι. Μπελέζος, Αθήνα: Ιδεόγραμμα, σσ. 7-13.
- Beasley E., Faith (2000), «Altering the fabric of history: women's participation in the classical age», στο Sonya Stephens (επιμ.), *A History of Women's Writing in France*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 64-83.
- Calotychos, Vangelis (2003), «De Man, the Woman, and her Story: Moutzan-Martinengou's *Autobiography* (1831)», στο *Modern Greece. A Cultural Poetics*, Oxford, New York: Berg, σσ. 99-111.
- Denissi, Sophia (2005), «The *Memoirs de la Comtesse Edling*: the First(?) Attempt at Writing Memoirs by a Greek 19th Century Lady», *Neohelicon*, τόμος XXXII, τχ. 1, σσ. 257-266 (το περιοδικό κυκλοφορεί από την Akadémiáí Kiadó στη Βουδαπέστη - διατίθεται ηλεκτρονικά στη διεύθυνση: <http://www.akademiai.com/loi/11059>)
- Kitromilides, Paschalis M. (1983), «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 1, τχ. 1, σσ. 39-61.
- Lejeune, Philippe (1988), *On Autobiography*, επιμέλεια Paul John Eakin, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Sanders, Valerie (1989), *The Private Lives of Victorian Women. Autobiography in Nineteenth-century England*, New York-London: Harvester Wheatsheaf.

- Schenck, Celeste (1988), «All of a Piece: Women's Poetry and Autobiography», στο Bella Brodzki & Celeste Schenck (επιμ.), *Life / Lines. Theorizing Women's Autobiography*, Ithaca & London: Cornell University Press, σσ. 281-305.
- Smith, Sidonie (1987), *A Poetics of Women's Autobiography. Marginality and the Fictions of Self-Representation*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Tzimoula, Despina (2008), *Eidola. Gender and nation in the writings of Penelope Delta (1874-1941)*, Lund: Lund University.

Προτάσεις εμβάθυνσης

Πρόταση 1

Λαμβάνοντας υπόψη το άρθρο του Γιώργου Καλογερά «Εκδόσεις και Ερμηνείες μιας Ζωής: Η *Αυτοβιογραφία* της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου» (*Γράμμα/Gramma*, τχ. 1, 1993, σσ. 63-85), το οποίο εξετάζει την πρόσληψη του έργου από τους κατά καιρούς εκδότες, σχολιαστές, κριτικούς του και προβληματικοποιεί τον αποσπασματικό χαρακτήρα του έργου καθώς και την ιστορικο-γραμματολογική και ειδολογική του ένταξη στις αυτοβιογραφίες του νεοελληνικού 19^{ου} αιώνα, μπορείτε να διερευνήσετε τους τρόπους της δικής μας αναγνωστικής συγκρότησης του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου της Ελισάβετ στο υποκεφάλαιο 6.1 (η μελέτη του Γ. Καλογερά είναι προσβάσιμη διαδικτυακά: <http://www.enl.auth.gr/gramma/>).

Προτεινόμενη κατεύθυνση

Αφετηρία του άρθρου είναι η θέση ότι η *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου έχει υποστεί μια διαδικασία «κατασκευής», μέσα από διαδοχικές επανεγγραφές του κειμένου από τους εκδότες του και τις ανάλογες αναγνώσεις του από τους κριτικούς. Η μελέτη μετακινεί την κριτική προσοχή, από τις συνθήκες συγγραφής της *Αυτοβιογραφίας* και τα χαρακτηριστικά του κειμένου, στις συνθήκες πρόσληψής της και τις διαφαινόμενες ιδεολογικές αποβλέψεις κάθε εκδοτικής απόπειρας αποκατάστασης του κειμένου ή κριτικής προσέγγισής του. Οι επισημάνσεις του άρθρου μπορούν να αξιοποιηθούν για να (ανα)στοχαστούμε τη δική μας προσέγγιση και να καταστήσουμε περισσότερο ορατές και συνειδητές τις κάθε είδους (ιδεολογικές κ.λπ.) δεσμεύσεις μας κατά την ανάγνωση και αποτίμηση της *Αυτοβιογραφίας*, έτσι όπως επιχειρήθηκε παραπάνω στο υποκεφάλαιο 6.1.

Πρόταση 2

Έχοντας υπόψη τις συμπερασματικές διαπιστώσεις από την εξέταση της προηγούμενης πρότασης μπορούμε να αναζητήσουμε τους τρόπους πρόσληψης των *Απομνημονευμάτων* της Ρωζάνδρας Στούρτζα.

Προτεινόμενη κατεύθυνση

Μπορούμε να αξιοποιήσουμε το προλογικό σημείωμα και το επίμετρο της ρωσικής έκδοσης του γαλλικού πρωτοτύπου (βλ. Στούρτζα 2006, σσ. 15, 225-227) για να σκεφτούμε πάνω στις όψεις του κειμένου που ενδιέφεραν στα 1888. Επίσης, μπορούμε να εξετάσουμε τον τρόπο αξιοποίησης των απομνημονευμάτων της Στούρτζα (όπως και των άλλων αυτοβιογραφικών της κειμένων που απόκεινται στο οικογενειακό αρχείο) από την ιστορικό Ελένη Κούκκου. Τα στοιχεία που θα προκύψουν, θα μπορούσαμε να τα δούμε συγκριτικά με τον τρόπο που εμείς προσεγγίσαμε τα *Απομνημονεύματα* στο οικείο υποκεφάλαιο (6.2). Προκύπτει κάθε φορά ένα διαφορετικό υποκείμενο της αυτοβιογραφικής αφήγησης;

Πρόταση 3

«Η Πηνελόπη Δέλτα έχει εγγραφεί στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως συγγραφέας λογοτεχνίας για παιδιά και νέους. Δικαιολογημένα τοποθετείται σε σημαίνουσα θέση στην Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας και το εκδομένο από την ίδια έργο της κατηγοριοποιείται με κριτήριο την εν δυνάμει σχέση του με τα παιδιά και τις ανάγκες τους: τα βιβλία της διακρίνονται καταρχήν σε εκείνα που απευθύνονται σε παιδιά (ή σε παιδιά και νέους) και σε εκείνα που απευθύνονται στους γονείς (ή και τους παιδαγωγούς)». Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε την παραπάνω παρατήρηση με τα δεδομένα που προκύπτουν από την ανάγνωση των αυτοβιογραφικών της κειμένων, με έμφαση στις *Αναμνήσεις 1899*;

Προτεινόμενη κατεύθυνση

Η μελέτη του υποκεφαλαίου 6.3 για την Πηνελόπη Δέλτα παρέχει επαρκείς πληροφορίες και κριτικές επισημάνσεις για να αναπτύξει κανείς το ερώτημα που τίθεται εδώ.